

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného ústavu
Ludovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR

František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA

Ferdinand Buffa, Juraj Dolník, Ladislav
Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen
Jóna, František Kočiš, Rudolf Krajčovič,
Ema Krošláková, Milan Majtán, Jozef
Mlacek, Anna Oravcová, František Ruš-
čák

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Panská 26

OBSAH

M. Majtán, Kontinuitný vývin slovenčiny vo svetle vlastných mien	65
J. Mlacek, Zdrobnené slová vo frazeológii	72
J. Šikra, Výslovnosť prevzatých slov zo sociolingvistického pohľadu (I)	79
A. Oravcová, Sonda do jazykového vedomia redaktorov	87
I. Hrubaničová, Výrazová charakteristika slovenskej romantickej balady	93
V. Uhlár, Príezviská a rodinné prívlastňovacie mená ...	100

DISKUSIE

M. Sokolová, Dôsledky fonologických zmien v nových pravidlách pravopisu na skloňovanie v slovenčine	105
J. Horecký, Poznámka k slovosledným tendenciám ...	108

SPRÁVY A RECENZIE

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV za rok 1991. J. Doruľa - Š. Lipták	112
Dávny lexikograf Matej Caban. M. Hayeková	121
Historický slovník slovenského jazyka. P. Žigo	123

ROZLIČNOSTI

Concordia Press, Concordia press či Concordiapress? L. Dvonč	127
---	-----

Milan Majtán

KONTINUITNÝ VÝVIN SLOVENČINY VO SVETLE VLASTNÝCH MIEN

1. Vo vedeckých kruhoch, ale aj v širokej kultúrnej verejnosti u nás a v slavistickom svete vôbec by mala byť vari už dostatočne osvetlená problematika genézy slovenského etnika a samobytného slovenského jazyka ako jedného zo slovanských jazykov, ktorý má podobne ako všetky ostatné slovanské jazyky svoju predhistorickú bázu v praslovančine a od 10. stor. samostatný vývin v západoslovanskom jadre južného typu tak ako jemu najbližší slovanský jazyk čeština. Takto sa istým spôsobom završuje rozsiahla diskusia slovenských, českých a zahraničných slavistov o slovenčine a o jej mieste v rodine slovanských jazykov (najmä J. Stanislav, I. Kniezsa, H. Bartek, E. Moór, E. Pauliny, R. Krajčovič, V. Blanár, Š. Ondruš a i.), hoci sporadicky sa ešte objavujú aj iné názory, ako na to upozornil V. Blanár (1986; 1988, s. 83). V česko-slovenskej slavistike sa uvedená problematika zhrnula na vedeckej konferencii o pôvode a o najstaršom vývine slovenčiny v Smoleniciach v dňoch 9. – 11. 12. 1974. Problematika genézy slovenčiny a slovenského etnika vo svetle vlastných mien bola predmetom rokovania na 9. slovenskej onomastickej konferencii v Nitre (26. – 28. 6. 1985) a na 10. slovenskej onomastickej konferencii v Bratislave (13. – 15. 9. 1989).

Z celého radu štúdií a príspevkov prednesených na uvedených vedeckých podujatiach možno vybrať dostatočné množstvo preukazných dôkazov o kontinuálnom vývine slovenčiny ako národného jazyka Slovákov z praslovančiny. Dostatočne preukazné sú práve historické vlastné mená, pretože ako pomenovania jedinečných objektov (osôb, sídelných objektov, riek vrchov a pod.) sa zafixovali už v ranostredovekej spoločnosti a predstavujú najstaršie doložené doklady o jazyku formujúceho sa slovenského etnika, a to aj napriek značným deformáciám podob vlastných mien spôsobovaným ranostredovekými písárskymi školami a manierom vtedajších uhorských kráľovských i cirkevných kancelárií, ako to pri hodnotení jazyka Žilinskej

knihy a pri rozboze vlastných mien zo Žilinskej knihy zdôraznil V. Blanár (1964, s. 126).

Dedičstvo praslovančiny, ak sa dá takto obrazne nazvať jazyková hodnota najstarších slovenských vlastných mien, možno teda sledovať na osobných menách predkresťanského typu, na osadných, vodných i terénnych názvoch, doložených v najstarších slovenských listinách. Jednotlivé triedy vlastných mien (antroponymia, ojkonymia, hydronymia a pod.) majú isté špecifické vlastnosti, vyplývajúce z nerovnakého charakteru objektov pomenúvania. Človek ako predmet pomenúvania ako pomenúvaný objekt má relatívne krátku životnosť, geografické objekty sú oveľa trvácnejšie. Počas svojho života je človek začlenený do spoločnosti, kým geografické objekty sú začlenené do prírody, do terénu a iba prostredníctvom človeka – tvorcu a používateľa názvov – do ľudskej spoločnosti. Mohlo by sa zdať, že osobné mená nezachovávajú staré lexikálne základy a slovotvorné postupy tak dobre ako geografické názvy. Osobné mená však úmrtím, fyzickým zánikom nositeľov nezanikajú a využívajú sa pri pomenúvaní ďalších jednotlivo, istým spôsobom sa v ľudskej spoločnosti reprodukovujú, opakujú, žijú v slovnej zásobe príslušného ľudského spoločenstva.

Kontinuálny vývin slovenského národného jazyka z praslovančiny možno sledovať v najstarších slovenských vlastných menách rozborom ich hláskovej, slovotvornej i lexikálno-sémantickej výstavby.

2. Osobné mená (antroponymia). – Za najstaršie slovanské osobné mená doložené z nášho územia sa pokladajú mená slovienskych kniežat Rastislava, Pribinu a Svätopluka a slovenské, resp. západoslovanské mená z 9. stor. medzi menami Pribinových veľmožov a menami pútnikov z tzv. Cividalského evanjelia (Stanislav, 1939–1940, 1947). O mene *Pribina* dôkladnú analytickú štúdiu napísal pred viac ako štyridsiatimi rokmi V. Blanár (1946–1948). Zo zložených mien je najviac s druhým komponentom *-mírь/-měрь* (*Drъžiměrь*, *Vęceměrь*, *Lichoměrь*, *Čьstimірь* atď.) a *-slavь* (*Prędeslavь*, *Będoslavь*, *Rastislavь*), viac mien má druhú časť *-dragь*, *-myslь*, *-gojь* (*Sebędragь*, *Minędragь*, *Dobromyslь*, *Vіtomyslь*, *Ratigojь*, *Sъdigojь* atď.), doložené sú aj mená so slovnými základmi *-borь*, *-dějь*, *-plъkь*, *-radь*, *-těchь*, *-vidь* (*Nіtraborь*, *Dobrodějь*, *Svęteplъkь*, *Sęderadь*, *Sebętěchь*, *Kolotěchь*, *Dragovidь*) a ďalšie. Z nezložených a skrátených slovanských osobných mien je najviac dokladov na mená s príponou *-ęta* (*Mojęta*, *Ponęta*, *Slavęta*, *Trębęta*, *Ženęta*), *-icь* (*Rasticь*, *Trębicь*, *Žіlicь*), sú tam aj mená *Skrъbenь*, *Trębeňa*, *Razměňь*, *Chotešь*, *Pribina*, *Kocьlь*.

Novšie doklady slovenských osobných mien predkresťanského typu sa nachádzajú v listinách z 12.–13. stor., a to nielen ako mená osôb, ale aj v toponymii. Množstvo osobných mien z publikovaných listín sprístupnil v časopise Slovenský jazyk H. Bartek (1940).

Už pri bežnom rozboze možno zistiť, že staré slovanské mená v 12. a 13. stor. mali ešte prevahu nad kresťanskými menami. Doložené mená obsahujú slovné základy nominálneho i verbálneho charakteru. Oproti starším dokladom z 9. stor. dobre možno postihnúť väčšiu frekvenciu mien s komponentmi *-slav*, *-rad*, *-těch*,

-bor, a naproti tomu absenciu s druhou časťou -děj, -goj, -pluk, -žizň a pod. (Majtán, 1977).

Medzi staršie, od veľkomoravského obdobia doložené zložené slovanské osobné mená patria mená s prvým komponentom *sebě/sobě*, známe zo západoslovanských a južnoslovanských jazykov. Zo zápisov v Cividalskom evanjeliu za veľkomoravské pokladal J. Stanislav mená *Sebědragъ* (sebedrac), *Seběmyslъ* (seuemuscle), *Sebětechъ* (sebeteh), *Soběgojъ* (soguigai), *Soběmysla* (sobemuscla), *Soběslava* (soguysclaua). Podoba datívu zámena *sobě* je príznačná pre češtinu, pre starú slovenčinu, ale aj pre poľštinu, ukrajinčinu a starú ruštinu, podoba *sebě* pre južnoslovanské jazyky, ale aj pre starú a pre súčasnú slovenčinu a pre starú lužickú srbčinu. Preto ako veľkomoravské mohol J. Stanislav hodnotiť mená s obidvoma podobami prvého komponentu, a preto obidve podoby nachádzame v zápisoch slovenských osobných mien od začiatku 12. stor., napr. v pomenovaniach osôb *Zobezlo*, *Zobozlo* 1135, *Zobozlov* 1208, 1216, *Zobozlou* 1221, *Subislaus* 1244, *Sebislau* 1248, *Zebeslaus* 1291 a pod.

S obidvoma podobami prvého komponentu sa zapisoval názov zaniknutej osady *Sebeslavce* v okr. Martin (*terra Scebeslou* 1230, *Zobozlo* 1271, 1284, 1285, 1286, 1291, *Zebezslouch* 1294, 1323, *Zobozlo* 1391 atď.). Iná zaniknutá osada neďaleko Nitry sa r. 1248 označovala ako *terra comitis Zubozlai*. Mená *Sebědrah* a *Sebědruh* sú zachované v názvoch osád *Sebedražie* v okr. Prievidza (*Scepedras* 1245, *Zebedraz* 1388) a *Sebedružka*, osada Valaskej Belej v okr. Prievidza (*Zebedrus* 1409, *Zebedrwe* 1462, *Zebedrws* 1473, 1496). V češtine sú známe ešte mená tohto typu *Soběgor*, *Soběhrd*, *Soběrad*, *Sobětuch*, v poľštine *Sobiegor*, *Sobierad*, *Sobiemysł*, *Sobiesqd*, *Sobiežir*.

Spomedzi zložených slovanských osobných mien s prvým komponentom *moj* medzi najstaršie patria mená *Mojmír* (meno veľkomoravských kniežat) a *Mojslav*. Meno *Mojmír* je známe aj neskôr, z 13. stor. z češtiny a poľštiny, známe je aj zo srbochorvátčiny. Meno *Mojslav* je tiež známe z veľkomoravských pamiatok z 9. stor., z poľštiny z 11. stor., z ruštiny z 12. stor. aj zo srbochorvátčiny a zo slovinčiny. Za typicky južnoslovanské možno pokladať mená *Mojgoj* (zo slovinčiny) a *Mojsil* (zo srbochorvátčiny). V českej toponymii je zachované meno *Mojžir*. Iba zo slovenčiny, a to od začiatku 13. stor. poznáme meno *Mojtech*. Toto meno je doložené ako pomenovanie osoby (*Moyteh de Kopylan* z r. 1277), ale predovšetkým v názvoch osád na západnom Slovensku, ako *Majcichov*, okr. Trnava (*Mojtechov*: *Moycheh* 1266, *Moyteh* 1269, *Majcich* 1324; maď. *Majtény*), a *Motešice* v okr. Trenčín (*Mojtešice*: *Motihe* 1208, *Moythe* 1265, *Maytech*, *Moytech* 1275, *Maytheh* 1300, *Motesycz* 1485). Zo skrátenej podoby tohto mena (*Mojta*) je toponymum *Mojtín* v okr. Považská Bystrica (*Moite* 1364, *Mahtyn* 1397, *Moythin* 1472, *Moythyn*, *Moyezin* 1496) (Majtán, 1986, 1987).

Celý rad osobných mien vznikol bez osobitných formantov z apelatív, napr. *Uzda*, *Strmeň* (*Uzda* 1245, *Stremen filius Uzdae* 1269), *Koč*, *Dvor*, *Tábor*, *Hrad*, *Kňaz*, *Strýc*, *Družba*, *Zubor*, *Baran*, *Koza*, *Košút*, *Kavka*, *Sokol*, *Popol*, *Zima*; ženské mená *Milá*, *Hviezda*, *Dúha*, *Šura* a pod. (Majtán, 1977; ďalšie doklady Laliková, 1987).

Mená kresťanského typu sa postupne adaptovali alebo i prekladali a postupne nahrádzali starobylé osobné mená slovanského pôvodu. Veľmi zaujímavé je sledovať tento zápas kresťanských mien s predkresťanskými. Stávalo sa, že k cudziemu kresťanskému menu sa jednoducho pripojila časť slovanského mena -*slav*, ktorá tvorila súčasť celého radu slovanských zložených mien. Tým sa prevzaté kresťanské meno prispôbilo domácim menám. Takto vzniklo napr. meno (podoba mena) *Petrilav* (*Petryzlow* 1274, *Petrizlau* 1277). Výsledkom jazykového kontaktu sú aj latinizované podoby slovanských mien *Boleslaus*, *Zoerardus* (*Svorad*) a i.

Niektoré cudzie mená sa adaptovali do slovenčiny veľmi rýchlo. Už na začiatku 11. stor. sa meno ostrihomského arcibiskupa píše *Benedictus alias Beneta* (*Beňata*), z 13. storočia sú doložené osobné mená *Beňa*, *Beňata*, *Benk(o)*, *Benka*, *Beneš*, *Benša*, ba i ženské meno *Benša*. V prvej polovici 13. stor. (do roku 1235) sa používali domáce podoby zdomácnených kresťanských mien, napr. od mena *Nicolaus* (*Mikuláš*) podoby *Mikolaus*, *Miko*, *Mike*, *Mikola*, *Mikud*, *Mikuš*, od mena *Petrus* (*Peter*) podoby *Peter*, *Petor*, *Petro*, *Pet'uš*, *Pet'a*, *Pet'k(o)*, od mena *Joannes* (*Ján*) podoby *Joan*, *Jovan*, *Ivan*, *Ivanka*, *Ivanus*, *Ivo*, od mena *Simeon* (*Šimon*) podoby *Šimon*, *Šima*, *Šimk(o)* a pod.

Byzantsko-slovanské podoby mien *Kliment*, *Dimiter*, *Ilja*, *Luka*, *Jóna*, *Toma*, *Kozma*/*Kuzma* sa na území starého Slovenska používali popri latinských podobách *Klement*, *Demeter*, *Elias*, *Lucas*, *Ionas*, *Thomas* (*Eliáš*, *Lukáš*, *Jonáš*, *Tomáš*), *Kosmas* a pod. Ruské (ukrajinské) podoby možno vidieť v menách *Ivan*, *Ivanka*, *Jakov*, *Vasil* a pod. (Stanislav, 1956, s. 219).

3. Osadné názvy (ojkonymia). – Na celom slovenskom juhu a osobitne v južných častiach dnešného Slovenska boli v 9. a 10. stor. osadné názvy slovenské (slovanské), predkovia dnešných Slovákov na tomto území žili prinajmenšom niekoľko storočí pred príchodom starých Maďarov do Podunajskej kotliny. Výrazne o tom svedčí lexika, ktorá bola zdrojom pri tvorení starých slovenských osadných názvov z rozličných sfér výrobnjej činnosti i z oblasti spoločenského a kultúrneho života doložená v názvoch z 11. a 12. storočia (Krajčovič, 1974, 1988).

Historických zápisov osadných názvov zo Slovenska spred 11. storočia poznáme iba niekoľko. Devín sa v spise o obrátení Bavorov a Korutancov z r. 870–871 spomína k roku 864 ako *Dowina*, Nitra ako *Nitrawa* (Ratkoš, 1964, s. 87, 94), Nitra sa spomína aj v prameni z roku 880 (Ratkoš, 1964, s. 191). Bratislava sa v Salz-burských análoch spomína k roku 907 v súvislosti s bitkou Bavorov s Maďarmi ako *Brezalauspurc* (= Braslavov hrad) (Ratkoš, 1964, s. 126).

O slovanskom pôvode svedčia Maďarmi prevzaté osadné názvy s nosovými hláskami, ktoré zanikli v slovanských jazykoch v 10. stor., a tak zápisy z 12. a 13. stor. svedčia o vzniku názvov pred 10. stor. alebo v 10. stor., napr. *Crumba* 1113 Krupá, *Scelemsan* 1156 Sľažany, *Helemba* 1138 Chľaba, *Galantha* 1240 Galanta, *Dumbo* 1287 Dubová, *Stumpa* 1288 Stupava, *Gerenda* Hriadky a pod. (Stanislav, 1956, s. 162, Krajčovič, 1974, s. 50–51).

Zo starej slovansko-slovenskej slovnej zásoby, zo slovanských osobných mien predkresťanského typu, ako aj z najstarších mien kresťanského typu sa tvorili

osadné názvy, ako sú *Sebedražie*, *Sebeslavce*, *Motešice*, *Majcichov* (porov. vyššie), *Nedožery*, *Trebatice*, *Ivanka* a pod.

Starobylý pôvod majú osadné názvy etnického typu, ako sú *Čechy*, *Moravce*, *Nemce*, *Ruské*, *Pečeňady*, *Sekule* a i., ako aj názvy utvorené z mien staromaďarských kmeňov, ktoré možno chronologicky zaraďovať do 10. a 11. stor.

Starobylé sú názvy posesívneho typu s príponami *-jb*, *-ja*, ktorý prestal byť produktívny už v 11. stor., napr. *Dedž*, *Goražd*, *Boleráz*, *Nededza*, *Bytča*, *Zbudza* a pod. (Stanislav, 1956, s. 164).

Špecifické miesto v západoslovanskej ojkonymii majú osadné názvy s príponami *-ovce* (v ostatných západoslovanských jazykoch *-ovice*) a *-ince*, ktoré sú známe aj u južných a východných Slovanov (Majtán, 1978, s. 265) a ktoré sa pokladali za jeden z tzv. juhoslavizmov v slovenčine (Kniezsa, 1948; Stanislav 1956, s. 233).

Doterajšie výskumy kladú do 8. – 10. stor. tzv. služobnícke názvy výrobnoremeselníckeho, vrchnostenského i posluhovacieho typu, ktoré vznikli z pomenovaní ako *grnčari*, *dvrtari*, *smolani*, *pekľani*, *dvorníci*, *klečani*, *knęžici* a pod. (Stanislav, 1963, Krajčovič, 1957, 1965, Ratkoš, 1988).

Iba na slovenskom juhu sa vyskytujú služobnícke názvy typu *Vozokany*, *Dubokany*, *Krškany* (Krajčovič, 1964) a iba na východnej polovici Slovenska *Dravce* (Blanár, 1987). Na západnej polovici Slovenska sa vyskytujú im zodpovedajúce názvy utvorené zo slova *sokol* (*Sokolče*, *Sokoľa*, maď. *Szakálos* a i.).

4. Vodné názvy (hydronymia). – Diskusia o pôvode názvov väčších slovenských riek ešte prebieha. Po Vodopise starého Slovenska od V. Šmilauera (1932) a po sérii štúdií B. Varsika (1966, 1968, 1986) a Š. Ondruša (1972–1986) istú syntézu predstavuje monografia B. Varsika (1990) *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. stor.*, ktorá má vystihujúci podtitul *Príspevok k etnogenéze Slovákov*. Lexikálne základy názvov veľkých riek sú na prvý pohľad nezreteľné, neslovanské, ale novšie výskumy a výklady potvrdzujú slovanosť názvov *Orava*, *Rimava*, *Ondava* (Ondruš, 1985) a *Torysa* (Majtán, 1988) a i., hoci B. Varsik predpokladá, že ich niekdajší slovanskí predkovia Slovákov prevzali od staršieho predslovanského obyvateľstva, na rozdiel od názvov menších tokov, ktoré sú zreteľne slovenského pôvodu, napr. *Tmava*, *Krupina/Krupinica*, *Štiavnica*, *Olšava*, *Sitnica/Sikenica*, *Rudava*, *Malina*, *Vydrlica*, *Lužnica*, *Drevenica*, *Topoľnica*, *Bebrava*, *Bystrica*, *Revúca*, *Konotopa*, *Teplica*, *Hnilec* a i.

Pohľad na genézu slovenskej hydronymie vychádzajúci z materiálu, ktorý je doteraz heuristicky spracovaný, a z onomastickej i etymologickej literatúry ukazuje, že možno hovoriť o jej slovanskom charaktere, a to i napriek tomu, že 1. väčšie toky iste mali aj v predslovanskom období svoje názvy; 2. z týchto predslovanských (keltských, kvádskych, rímskych) názvov sa niektoré po príchode Slovanov do karpatskej oblasti mohli prevziať, adaptovať a prispôbiť praslovanskej slovnej zásobe a ďalej sa vyvíjať ako slovenské; 3. slovenské etnikum (slovanskí predkovia Slovákov, starí Slováci) aj v ranom stredoveku bolo v stálom (aj nerovnoprávnom) kontakte s neslovanskými a neslovanskými etnikami.

Predslovanskú hydronymiu zo Slovenska nepoznáme (okrem rímskych zápisov *Marus*, *Cusus*, *Granoua*). Stredoveké názvy do konca 13. stor. sú spracované, treba ich však na základe ďalšieho heuristického a monografického výskumu doplniť a zhodnotiť z hľadiska uhorskej kancelárskej praxe, z hľadiska vývinu slovenského etnika a slovenského jazyka, ako aj z hľadiska starších i novších úradných zásahov do vývinu samotnej slovenskej hydronymie.

Slovenské názvy vodných tokov napriek ich prevzatíu Maďarmi (alebo možno práve preto) jednoznačne dosvedčujú kontinuitu slovanského (slovenského) osídlenia od čias Veľkomoravskej ríše a príchodu Maďarov do Podunajska až do súčasnosti (Varsik, 1990).

5. Tak ako osobné mená, osadné názvy a vodné názvy sú preukazným svedectvom kontinuitného vývinu slovenského jazyka z praslovančiny, takisto možno uviesť desiatky a stovky príkladov zo sféry terénnych názvov, a to i napriek tomu, že názvy vrchov a dolín sa v stredovekých listinách vyskytujú v menšom množstve ako osadné a vodné názvy a názvy menších geografických objektov sú veľmi zriedkavé.

Historicko-porovnávaci, najmä historicko-lexikologický porovnávaci výskum slovenských historických vlastných mien, ale napr. aj súčasných terénnych názvov, prináša zreteľné dôkazy na pravidelný (aj keď zložitými a nežičlivými historickými okolnosťami poznačený) vývin slovenského národného jazyka z praslovančiny v "rodine" slovanských, najmä najbližších západoslovanských jazykov. Rovnako ako z apelatívnej zložky aj z propriálnej časti slovnej zásoby možno predložiť stovky slov, dokladov z rozličných chronologických vrstiev na spoločné celoslovanské i západoslovanské javy, na staršie i novšie kontakty s južnoslovanskými a východoslovanskými jazykmi, na hranice areálov jednotlivých praslovanských javov na slovenskom jazykovom území, ale aj na špecificky slovenské javy, ktoré slovenčinu od najstarších čias predstavujú ako susedným slovanským jazykom rovnocenný, svojbytný jazyk, a to bez ohľadu na skutočnosť, že jeho spisovná, kodifikovaná podoba vznikla relatívne neskôršie.

Literatúra

BARTEK, H.: Starodávne osobné mená slovenské. *Slovenský jazyk*, 1, 1940, s. 67–72, 115–117, 148–150, 227–229.

BLANÁR, V.: Z ortografickej problematiky osobných mien. I. Metodologické poznámky k prepisovaniu stredovekých osobných mien do dnešného jazyka. II. Osobné meno *Pribina*. *Linguistica Slovaca*, 4–6, 1946–1948, s. 90–106.

BLANÁR, V.: K Hodnoteniu jazyka Žilinskej knihy. *Jazykovedný časopis*, 15, 1964, s. 116–136.

BLANÁR, V.: Kontinuitný alebo diskontinuitný vývin slovenského jazyka? *Slovenská reč*, 51, 1986, s. 196–206.

BLANÁR, V.: Slová *dravec* – *Dravec* a čo s tým súvisí. In: 9. slovenská onomastická konferencia. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1987, s. 58–65 [porov. aj Metodologičeski beležki kan sravnitelnata slavianska leksikologija (*dravec* – *Dravec*). *Sapostavitelno ezikoznanie*, 12, 1987, č. 5, s. 42–46].

BLANÁR, V.: Porovnávanie lexikálno-sémantických systémov v príbuzných jazykoch. (Problémy a perspektívy.) In: Československá slavistika. Red. J. Petr. Praha, Academia 1988, s. 77–88.

KNIEZSA, I.: Zur Geschichte der Jugoslawismen im Mittelslowakischen. *Études slaves et roumaines*, 1, 1948, s. 139–147.

- KRAJČOVIČ, R.: Po stopách staroslovanského zriadenia na Slovensku. *Slavia*, 26, 1957, s. 42–56.
- KRAJČOVIČ, R.: Pokus o výklad osadných názvov typu *Vozokany*. In: Zborník Filozofickej fakulty UK. *Philologica*, 16. A. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964, s. 83–87.
- KRAJČOVIČ, R.: Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku. In: O počiatkoch slovenských dejín. Red. P. Ratkoš. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 205–250.
- KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, 328 s.
- KRAJČOVIČ, R.: Problém praslovanskej genézy slovenčiny. *Slavia*, 43, 1974, s. 368–377.
- KRAJČOVIČ, R.: O kontinuite starej slovenskej a praslovanskej lexiky. *Slovenská reč*, 53, 1988, s. 259–269, 321–328; 54, 1989, s. 3–9.
- LALIKOVÁ, T.: Bezpríponové z apelatív utvorené najstaršie slovenské osobné mená. In: 9. slovenská onomastická konferencia. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1987, s. 54–57.
- MAJTÁN, M.: Dedičstvo praslovánčiny v najstarších slovenských vlastných menách. In: O pôvode a o najstaršom vývine slovenčiny. Jazykovedné štúdie, 14. Stanislavov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 193–206.
- MAJTÁN, M.: Slovanské topoizoglosy na území Slovenska. *Slavica Slovaca*, 13, 1978, s. 264–269.
- MAJTÁN, M.: Chronologické a geografické rozvrstvenie zložených slovanských osobných mien. *Slovenská reč*, 51, 1986, s. 206–210.
- MAJTÁN, M.: Výrazné špecificky slovenské prvky v najstarších zložených slovanských menách zo Slovenska. In: 9. slovenská onomastická konferencia. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1987, s. 48–53.
- MAJTÁN, M.: Slovenská hydronymia v slovanskom kontexte. In: Československá slavistika. Red. J. Petr. Praha, Academia 1988, s. 15–23.
- ONDRUŠ, Š.: Je pomenovanie rieky *Váh* slovenské? *Slovenská reč*, 37, 1972, s. 257–263.
- ONDRUŠ, Š.: Ešte raz o pôvode pomenovania rieky *Váh*. *Slovenská reč*, 40, 1975, s. 27–40.
- ONDRUŠ, Š.: Ešte o mene rieky *Dudváh*. *Slovenská reč*, 40, 1975, s. 225–229.
- ONDRUŠ, Š.: Pôvod mena vrchu *Choč* a rieky *Orava*. *Slovenská reč*, 40, 1975, s. 432–452.
- ONDRUŠ, Š.: Slovenské rieky – pôvod mien. In: *Studia Academica Slovaca*, 8. Red. J. Mistrik. Bratislava, Alfa 1979, s. 267–287.
- ONDRUŠ, Š. (1985a): Slovenské rieky. In: *Slovakistické štúdie*. Red. J. Mistrik. Martin, Matica slovenská 1985, s. 269–275.
- ONDRUŠ, Š. (1985b): Meno rieky *Poprad* je slovansko-slovenské. *Slovenská reč*, 50, 1985, s. 102–109.
- ONDRUŠ, Š.: Meno rieky *Hornád* je slovansko-slovenské. *Slovenská reč*, 51, 1986, s. 234–240.
- RATKOŠ, P.: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, 460, 5, 16 s.
- RATKOŠ, P.: Slovensko v dobe veľkomoravskej. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1988, 212 s. (2. vyd. 1990.)
- STANISLAV, J.: Pribinovi veľmoži. *Linguistica Slovaca*, 1–2, 1939–1940, s. 118–147.
- STANISLAV, J.: Zo štúdia slovanských osobných mien v Evanjelii civildalskom (Ev. Civ.). *Slavia*, 18, 1947–1948, s. 87–100.
- STANISLAV, J.: Slovenský juh v stredoveku. 1–2. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1948.
- STANISLAV, J.: Staré slovenské mená. *Gorazd*. *Slovenská reč*, 15, 1949/1950, s. 205–211.
- STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 1. Úvod a hláskoslovie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, 632 s.
- STANISLAV, J.: Z toponomastiky Veľkej Moravy a starého Slovenska. In: *Slawische Namenforschung. Vorträge auf der II. Arbeitskonferenz der Onomastischen Kommission beim Internationalen Slawistenkomitee in Berlin vom 17. bis 20. oktober 1961*. Red. T. Witkowski. Berlin, Akademie Verlag 1963, s. 21–29.
- ŠMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. Bratislava a Praha, Učená spoločnosť Šafaříkova 1932, 564 s.
- VARSÍK, B.: K vzniku dnešného slovenského názvu *Nitra*. *AUC Philologica* 1–3. *Slavica Pragensia*, 8, 1966, s. 219–227.
- VARSÍK, B.: K vzniku a pôvodu názvu rieky *Topľa*. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. *Historica* 19. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 159–176.
- VARSÍK, B.: Ešte o pôvode názvu rieky *Slaná*. *Onomastický zpravodaj ČSAV* (Zpravodaj Mistopisné komise ČSAV), 27, 1986, s. 141–164.

Jozef Mlacek

ZDROBNENÉ SLOVÁ VO FRAZEOLÓGII

Pri konštatovaní výrazných prejavov izofunkčnosti veľkej časti frazém so slovom sa ako jeden z najproduktívnejších postupov aj v najnovších frazeologických výskumoch ukazuje práve porovnávanie týchto dvoch jazykových jednotiek. Napríklad aj v súčasnosti najrozšírenejšia metóda opisu frazém, a to tzv. frazeologická parametrizácia, je vlastne špecifikáciou metódy lexikálnych parametrov, ktorá sa už predtým rozvila a úspešne aplikovala v oblasti opisu slova a pomenovania. Súčasný stav frazeologického výskumu však aj po predchádzajúcom konštatovaní dovoľuje vysloviť mienku, že frazeologická teória nie dosť komplexne ani nie dosť systematicky čerpala z podnetov lexikologických výskumov, že sa spomenutá konfrontácia uvedených dvoch jazykových jednotiek robila skôr iba na najvšeobecnejších rovinách a že sa tu trochu zabúdalo na potrebu konfrontácie jednotlivých čiastkových aspektov uvedených jednotiek. Viaceré sondy do tejto problematiky, medzi nimi aj niektoré naše štúdie všeobecnejšieho charakteru (porov. napr. Mlacek, 1987; 1990) alebo zasa konkrétne orientované (napr. Mlacek, 1991), zreteľne ukazujú, že práce takéhoto zamerania prinášajú celkom nové videnie niektorých stránok frazeológie a zároveň parciálne prispievajú aj k plastickejšiemu, komplexnejšiemu chápaniu príslušných otázok v samej lexike a lexikológii. Keďže takýto prístup ku skúmaniu frazeológie sa nám javí ako veľmi produktívny, chceme ho ďalej rozvíjať aj v tomto príspevku, a to pohľadom na výskyt a uplatnenie zdrobnených pomenovaní (najmä substantív) vo frazeológii súčasnej slovenčiny. Pred vlastným rozborom tejto otázky treba aspoň celkom stručne naznačiť prístupy k tejto osobitnej skupine pomenovaní v samej lexikológii.

Hoci výskum tohto typu slov sa v našej jazykovede začal pomerne skoro (jeden z drobnejších príspevkov o zdrobneninách nachádzame už v prvých ročníkoch Slovenskej reči – porov. Letz, 1933/1934), systematickejšie sa tieto slová nikdy neskúmali. V ďalších prácach sa upozornilo napr. na potrebu stylistického označovania zdrobnení v slovníkoch (Hayeková, 1956), na prostriedky deminutivizovania v slovenčine (a tým vlastne aj na vymedzovanie okruhu deminutív vôbec – porov. napr. Horecký, 1964), ako aj na povahu doplnujúcej sémvy týchto slov v porovnaní so základovými nezdrobnenými slovami, pričom sa tu naznačujú kvantitatívne, kvalitatívne a kvantitatívno-kvalitatívne sémantické posuny (porov. Ondrus, 1972, s. 29–30). V jednej z najnovších lexikologických prác sa v súvislosti s uplatňovaním deminutív v terminológii konštatuje, že viaceré deminutíva strácajú spomenutú

sému zdrobňovania, príp. expresivizácie a fungujú ako celkom osobitné terminologické pomenovania (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 67 a i.).

Z uvedených formulácií o lexikálnej povahe tohto typu slov možno vychádzať aj pri rozbere frazeológie s takýmito komponentmi. Evidentné je však aj to, že tieto zistenia nemožno vo frazeológii aplikovať mechanicky, ale že tu treba prihliadať na špecifiku frazeológie ako takej. Máme tu na mysli najmä fakt, že slová sa v procese svojho začleňovania do zloženia frazémy úplne alebo aspoň čiastočne desémantizujú, a tak sa vždy do istej miery menia aj rozličné ich špecifické vlastnosti. Na základe týchto premís možno teda predpokladať aj špecifické prejavy pri uplatňovaní deminutívnosti komponentov frazémy. Sledovanie tohto problému pokladáme za vlastný cieľ tohto nášho príspevku.

Skôr ako pristúpime ku konkrétnej analýze takýchto jednotiek a ich deminutívnych zložiek, treba uviesť jeden pozoruhodný fakt o výskyte frazém s takýmito zložkami vôbec. Nielen z frazeologického, ale aj z vlastného lexikologického hľadiska je totiž veľmi výrečné to, že kým jednotiek s deminutívnymi zložkami všobecne (ide teda o všetky prípady, keď sa vo frazéme vyskytuje slovo v deminutívnej forme, nie iba o prípady, keď má takýto komponent naozaj zdrobňujúci význam) je v našej frazeológii niekoľko stovák, frazémy so slovami akoby opozitného charakteru, teda s augmentatívnymi zložkami, v slovenčine takmer celkom chýbajú. Z dostupných materiálov sme iba v Zátureckého Slovenských prísloviach, porekadiach a úsloviach našli jednotku so zreteľným augmentatívnym prvkom: *Fúziská, že by z nich mohol motúzy súkať*. Absenciu takýchto jednotiek do istej miery vysvetľujú viaceré okolnosti, medzi ktoré treba zaradiť najmä takéto danosti:

1. Keďže aj vo frazeológii sa viaceré deminutíva uplatňujú v spomínanom kvalitatívnom význame, teda s odtienkom melioratívnosti alebo práve naopak s odtienkom pejoratívosti, možno predpokladať, že aj zveličené pomenovania by zväčša plnili takúto funkciu, pravda, s opačným znamienkom. Na vyjadrenie expresivity s odtienkom pejoratívosti má však slovná zásoba veľmi široký register iných príznakových slov, nemusí tu ostávať iba pri augmentatívach a odkazovať na ich druhotný posun. Vo frazeológii sú naozaj časté jednotky s rozličnými druhmi expresivity, ktoré obsahujú aj sému veľkej kvantity: *vyvaľovať oči na niečo, niekoho – vypliešťať okálie na niečo, na niekoho; pustiť si jazyk, ústa na prechádzku – pustiť si hubu na špacír* a pod.

2. V mnohých frazémach sa význam veľkej miery niečoho, význam zveličovania vyjadruje tak, že sa napr. príslušné substantívum síce ponecháva v základnom, nezveličenom tvare, ale často pri ňom stoja atribúty (napr. *veľký, ohrovský, vysoký*), ktoré sledovaný význam vyjadrujú: *mať veľké slovo, robiť veľkú vodu, mať dlhé ruky, žiť na vysokej nohe* a pod. Tu možno síce namietat', že vo frazeológii existujú aj viaceré jednotky s opozitnými adjektívnymi zložkami (teda napr. *malý, krátky* a pod.), ukazuje sa však, že ich zastúpenie je vo frazeológii zreteľne menšie ako uplatnenie ich náprotivkov.

Po predchádzajúcich konštatovaniach možno prejsť k vlastnému výkladu nastolenej otázky. Rozdelíme ho do dvoch častí. V prvej z nich budeme sledovať spôsoby

fungovania deminutívnych zložiek vo frazémach, v druhej sa viacej upriamime na motiváciu uplatnenia deminutív v jednotlivých druhoch frazém. Takýto pohľad z dvoch strán dáva totiž najlepšie predpoklady na to, aby sa sledovaná problematika ukázala komplexne a relatívne čo najúplnejšie.

Pri prvej spomenutej stránke sledovanej otázky, totiž pri spôsoboch uplatňovania deminutívnych zložiek vo frazéme, možno nájsť niekoľko stupňov zapojenia takýchto zložiek do zloženia frazémy. Za prvý z nich treba pokladať taký typ frazém, v ktorých je na istej pozícii v zložení frazémy pevne ustálený práve iba deminutívny výraz. Tento typ uplatnenia zdrobnených pomenovaní je v našej frazeológii dosť silno zastúpený, a tak tu uvedieme iba niekoľko príkladov:

Keď vtáčka lapajú, pekne mu spievajú; Krútikom chvostikom; Ježiškove husličky; vyhodit' si z kopytka; vyrásť z detských nohavičiek; dobrý (pekný) kvietok; dostať sa do slepej uličky; vyjsť na psi drúčik; svet mu je gombička; narástli mu rožky; z rúčky do rúčky; pastierska kapsička; pánbožkova kravička; Spolky – čertove volky; byť ako zo škatuľky; spoza bučka, poza bučky; Vdovička – každému lavička; Včeličky sú chudobného kravičky atď.

Najmä v Zátureckého zbierke, z ktorej sú aj niektoré uvedené a v súčasnosti menej bežné jednotky, nachádzame aj jednotky s deminutívnymi adjektívnymi zložkami, napr.: *Poctivosť je bielušká ľalia; Dievča ako kvet, dobré ako med, tichušké ako muška.*

Za podtyp prvého uvedeného spôsobu uplatňovania deminutív vo frazémach možno pokladať prípady, v ktorých sa ako lexikálne premenlivá zložka objavujú dve, príp. aj viaceré zdrobnené pomenovania, resp. dve zdrobneniny od toho istého základného mena. Aj takýchto prípadov je v našej frazeológii pomerne veľa, napr.:

Krotký ako ovečka [ako baránok, ako psík]; vodiť niekoho na motúziku [na povrázku]; byť ako rybička [ako rybka]; previesť niekoho cez lavičku [cez lávku].

Pre posudzovanie funkčného uplatňovania deminutív vo frazeológii budú však zaujímavejšie také prípady, v ktorých sa deminutívna zložka vyskytuje ako variantný komponent popri základnom mene, z ktorého je dané deminutívum odvodené, napr.:

Ešte má mlieko [mliečko] na brade; vždy má plač na kraji [na krajíčku]; byť, ostať ako hromada [hromádka] nešťastia; utopil by ho v lyžici [v lyžičke, v lyžke] vody; obzerať sa na zadné kolesá [kolieska]; sliny [slinky] sa mu zbiehajú na niečo; pristrihnúť niekomu krídla [krídelká]; minúť (všetko) do koruny [do korunky]; ani muče [muške] by neublížil; byť riedkou [plachtičkou] plachtou prikrýť; dravý ako ryba [ako rybička] a pod.

Pri pohľade na túto skupinu sledovaných jednotiek zistujeme isté rozdiely medzi niektorými prípadmi. Vidíme ich v tom, že kým v jednom type takýchto jednotiek vystupujú obidve premenlivé zložky, teda základná aj zdrobnená podoba mena, ako celkom rovnocenné, rovnako frekventované, v iných frazémach je naopak bežnejšia, bezpríznamová jedna z týchto premenlivých zložiek, a to raz jedna, druhý

raz zasa druhá. Ilustrujme tieto jemné rozdiely na niekoľkých konkrétnych prípadoch:

pret'ahovať niekomu medové motúzy [motúziky] popod nos (častejšie sa uplatňuje variant s nezdrobnenou podobou príslušnej zložky); *narástol mu [hrebeň] hrebienok – splasol mu [hrebeň] hrebienok* (bežnejšie sú tu formy so zdrobnenou zložkou); *tvrdý oriešok [orech]* (oveľa častejší je variant so zdrobneninou); *slabý ako mucha [ako muška]* (tu je bežnejšia podoba so základnou formou substantívnej zložky); *robiť si u niekoho (dobré) [oko] očko* (oveľa častejšia je forma s deminutívnou zložkou, jej prevahou možno pravdepodobne vysvetľovať aj fakultatívnosť predchádzajúcej adjektívnej zložky, zdrobnená zložka nesie so sebou pozitívne hodnotenie, a tak nepotrebuje ďalšie doplnenie adjektívnym hodnotiacim členom); *ani vlas [vlások] na hlave sa mu (ti, jej) neskriví; udrieť, trafiť kliniec po hlave [po hlavičke]* (v týchto prípadoch sa obidve variantné podoby vyskytujú rovnako bežne).

Špecifické uplatnenie deminutív predstavujú také frazémy, v ktorých sa zdrobnenina uplatňuje ako premenlivá zložka popri inom nezdrobnenom mene, pričom nezdrobnená podoba k deminutívnej zložke sa v takomto rade premenlivých komponentov neobjavuje, napr.:

do hrubého dreva, stromu [do tvrdého pníka] zatáť; ľahký ako pavučina [ako páper, ako pierko]; sedieť ako hriba [kôpka] nešťastia; vytrčať [rožky] pazúry (takto sa variantnosť v tejto jednotke zachytáva v slovníkoch, z úzu však poznáme ako bežný aj variant *vytrčať pazúriky*; možno tu teda hovoriť o komplexnejšom type variantnosti s takýmito zložkami); *ísť k Abrahámovi [pánbožkovi] morčence [húsky] pásť* (v tejto súvislosti ide o variantnosť prvej pozície; variantnosť na druhej pozícii patrí do predchádzajúceho druhu); *byť ako za groš chleba [ako za groš psík]; Topiaci [kto sa topí] aj briny [peny, slamky] sa chytá a pod*.

Celkom zriedkavé sú prípady ďalšieho typu uplatnenia deminutívnych zložiek vo frazeológii, a to jednotky, v ktorých zdrobnenina vystupuje ako tzv. fakultatívny komponent frazémy, napr.: *preskočilo mu (koliesko) v hlave* (v slovníkoch sa zachytáva iba fakultatívnosť tejto deminutívnej zložky, v úze je však už celkom bežný aj variant s fakultatívnosťou zložky *v hlave*, teda podoba *preskočilo mu*).

Iba pre úplnosť uvedieme napokon aj prípady, v ktorých už ide iba o formálne zdrobneniny, teda prípady, v ktorých slovo majúce podobu zdrobneniny sa už pred svojím vstupom do zloženia frazémy celkom osamostatnilo a aj mimo danej frazémy pomenúva nejakú nezdrobnenú skutočnosť. Vo frazeológii sú jednotky takéhoto druhu dosť zriedkavé, napr.: *Spadla z kapustného hlúba a bolo po vienku; sedieť na dvoch stoličkách* (v Slovníku slovenského jazyka sa síce ešte zachytáva podoba *sedieť na dvoch stoliciach*, ale nazdávame sa, že tento variant už celkom ustúpil, ako ustúpilo aj voľné, nefrazeologické uplatňovanie slova *stolica* vo význame "stolička"); *leje sa ako z krhly [z vedra, ako z cievok]* (spojené navyše s lexikálnou variantnosťou).

Celý uvedený prehľad materiálu ukazuje, že deminutíva sa vo frazeológii uplatňujú viacerými spôsobmi, a to od celkom pevného, ustáleného zapojenia do zloženia frazémy cez rozmanité variantné uplatnenia až po ich zapojenie na úrovni fakultatívnej zložky frazémy. Uvedený materiál však veľa naznačuje aj o druhej spomínanej otázke, totiž o hodnote zdrobneniny pri motivácii celej frazémy. Už z predchádzajúcich príkladov dosť zreteľne vyplýva poznatok, že medzi sledovanými jednotkami aj

z tohto hľadiska existujú prípady rozličného druhu, že vplyv deminutívnej zložky na celkovú motivovanosť istej frazémy býva zreteľne diferencovaný. Systematicky budeme túto stránku uplatňovania deminutívnych pomenovaní vo frazeológii sledovať v nasledujúcej časti tohto príspevku.

Na prvom mieste treba v skúmaných súvislostiach uviesť frazémy, v ktorých sa istá zložka naplno uplatňuje vo svojom deminutívnom význame, keď sa dokonca uplatnenie práve takejto lexikálnej zložky stáva východiskom alebo základom sémantiky celej jednotky. Takéto prípady nachádzame predovšetkým v oblasti paremiologickej frazeológie. Najvýrečnejšie a zároveň aj najpreukaznejšie sú pritom také prípady parémii, v ktorých sa celý obraz zakladá práve na opozitnom uplatnení deminutíva a základného (nezdrobneného) pomenovania vedľa seba v tej istej jednotke, napr.:

Preto vĺčka bijú, aby sa vlk vtípil. – Z rybičky ryby, z chybičky chyby. – Čo Jurko nepochopí, tomu sa Juro nenaučí. – Čo Janko nepochopí, tomu sa Jano nenaučí. – Ohýbaj ma, mamko, pokiaľ som ja Janko, keď ja budem Jano, neohneš ma, mamó. – Z dubca narastie dub. – Kozička soľ obližuje, koza so soľničkou berie.

V niektorých prípadoch však aj bez takejto explicitnej opozície deminutívneho a základného pomenovania celkom zreteľne vystupuje vo frazéme práve deminutívny význam istej zložky, napr.: *Od mladi (od mala) sa tŕnik ostrí*.

Uvedené príklady ukazujú, že v každej z týchto jednotiek sa výrazne prejavuje deminutívna zložka vo svojom deminutívnom význame. Toto konštatovanie však môže vyvolávať isté pochybnosti o daných frazeologických jednotkách. Pre frazeológiu je totiž príznačná úplná alebo aspoň čiastočná desémantizácia slov, ktoré sa stávajú komponentmi frazémy. Ak porovnáme toto tvrdenie s predchádzajúcimi zisteniami o uvedených príkladoch, môžeme tu konštatovať istý paradox. Pri vysvetľovaní tohto zdanlivého protirečenia však treba zdôrazniť, že prejavy fungovania deminutívnosti zásadne neodporujú celkovej tendencii po desémantizácii slov vo frazeológii. Tá sa skutočne vo všetkých uvedených jednotkách prejavuje: reč je o Jankovi, Jurkovi, vĺčkovi, kozičke, v skutočnosti ide o zovšeobecnené a prenesené vyjadrenie o hocijakom chlapcovi, dievčati atď. Séma zdrobňovania sa spája s týmto zovšeobecnením aj s týmto prenesením významu: hovorí sa o hocijakom malom chlapcovi, o malom, mladom dievčati a pod. V takomto zmysle fungovanie dodatkového významu deminutívnosti nemusí byť prejavom znižovania úrovne frazeologizovanosti danej jednotky, ale odrazom toho faktu, že prvky desémantizácie sa v procese frazeologizácie istého spojenia neprejavujú nejako mechanicky a priamo, ale s rozličnými špecifickými vlastnosťami, ba až istými anomáliami (porov. o tom Čermák, 1985).

O fungovaní deminutívnych zložiek v uvedenom type frazém môžeme celkovo konštatovať, že zdrobené mená tu vystupujú vo svojom adekvátnom zdrobňujúcom význame, a tak toto uplatňovanie možno pokladať za prípad, ktorý dosť zreteľne korešponduje so základným typom fungovania deminutív v samej lexike a potom aj vo voľných slovných spojeniach.

V prvej časti tohto príspevku sme ako najfrekvencovanejší spôsob uplatňovania zdrobnenín vo frazeológii uviedli typ, v ktorom deminutívum funguje ako variantná zložka, a to alebo popri svojom základovom slove, alebo pri nejakom inom slove. Konštatovali sme aj to, že v istých prípadoch takéhoto zamieňania striedanie deminutívnej a nezdrobnej zložky neprináša nijaké rozdiely medzi obidvoma variantmi, ale v iných prípadoch obidve zameniteľné zložky vystupujú ako nie celkom rovnocenné, keď raz jedna, raz zasa druhá je bežnejšia, bezpríznačkovejšia. Na tomto mieste treba k uvedenému zisteniu dodať aj isté spresnenie, ktoré súvisí s otázkami motivovanosti a sémantiky takýchto frazém. Ide totiž o to, že medzi variantmi s takýmto zameniteľnými zložkami zisťujeme niekedy nielen rozdiel v tom, že jedna je bežnejšia ako druhá, ale aj v tom, že variant so zdrobneným komponentom prináša istú intenzifikáciu obrazu, ešte viacej podčiarkuje prvky antiteticosti v istých jednotkách, ešte viacej zdôrazňuje paralelnosť v iných frazémach. Pristavme sa aspoň pri niektorých konkrétnych jednotkách a pozorujme ich z tohto hľadiska.

V jednotke *Ani vlas [ani vlások] na hlave sa mu neskriví* sú síce obidve podoby rovnako frekvencované, rovnako bežné, ale variant so zdrobneninou ešte výraznejšie vyzdvihuje významovú zložku, že sa mu nič, celkom nič nestane. Ak vo variante *byť riedkou plachtou prikrýť* vyjadrujeme myšlienku, že niekto je slabo zaistený, variantom *byť riedkou plachtičkou prikrýť* sa tento význam ešte podčiarkuje, vyjadruje sa myšlienka, že niekto je veľmi slabo situovaný. Pokiaľ významová intenzifikácia v týchto zvratoch zreteľne korešponduje so základným významom deminutív (totož s vlastným zdrobnením), v ďalších prípadoch už viacej ide o intenzifikáciu iných významových odtienkov zdrobnenín i celých príslušných jednotiek. Napríklad v jednotke *udrieť niekomu na pravú strunu [strunku]* variant so zdrobneninou ešte viacej podčiarkuje subjektívnu zložku vlastného významu celej frazémy, jeho citovú stránku. Výraznejší emocionálny rozmer má variant so zdrobneninou napr. aj v dvojici *vypustiť dušu – vypustiť dušičku*.

Ako vidieť, všetky tieto a podobné prípady korešpondujú s tým významom deminutív v slovnej zásobe, ktorý lexikológia označuje ako tzv. kvantitatívno-kvalitatívny typ deminutív, čiže ide najmä o prípady, ktoré signalizujú skutočné zdrobnenie, ale zároveň aj melioratívne významové prvky vo význame frazémy. V porovnaní s prvým uvedeným typom sú to všetko osobitné prípady uplatňovania zdrobnených pomenovaní vo frazémach, a tak tu možno hovoriť o ďalšom, druhom type jednotiek podľa tohto hľadiska.

Tretím typom sú zo sledovaného aspektu také prípady uplatňovania zdrobnených pomenovaní v zložení frazémy, pri ktorých zdrobnenina nijako nemodifikuje ani nešpecifikuje význam celej jednotky. Ak pri tomto type ide o variantné uplatňovanie zdrobneného slova, celá jednotka s takýmto premenlivým komponentom sa nijako neodlišuje od variantov so základnými, nezdrobnenými zložkami, napr.: *myslieť na zadné kolesá [kolieska]; oči ako na rássochách [na rássoškách]* (ústup obidvoch týchto slov z bežnej slovnej zásoby súčasných používateľov jazyka zaiste rozhodujúcou mierou vplýva na voľné striedanie obidvoch variantov i na to, že

variant so zdrobneninou neprináša nijaké osobitné významové posuny oproti druhému variantu).

K tejto skupine možno priradiť aj výrazy typu *pánbožkova kravička*, *pastierska kapsička*, ktoré aj pri svojej frazeologizovanosti fungujú predovšetkým ako tzv. ľudové termíny. Pre terminológiu je príznačné – ako sme už zaznamenali v jednom z úvodných odkazov na príslušnú odbornú literatúru –, že pri prenášaní slov z jednej oblasti pomenovaní do druhej sa uplatňujú deminutívne pomenovania, ktoré však zvyčajne nenesú ani zdrobňovací, ani nijaký ďalší význam, ktorý deminutíva bežne majú. Toto konštatovanie platí aj o uvedených dvoch frazeologizovaných názvoch z ľudovej terminológie.

V rámci tohto typu možno uviesť ešte jeden osobitný prípad, a to frazému *Svet mu je gombička*. Jej osobitosť nespočíva natoľko v rovine motivovanosti alebo nemotivovanosti, ako skôr v skutočnosti, že tu bežne funguje zdrobnenina, ktorá nevyhovuje slovotvornému systému spisovnej slovenčiny, ale je známa v niektorých našich nárečiach. Jej "pospisovňovanie" by však pri ustálenosti danej jednotky s uvedeným komponentom viedlo k narúšaniu niektorých podstatných znakov frazeologizovanosti tejto jednotky.

Napokon treba uviesť prípady, v ktorých uplatňovanie zdrobnení súvisí s formálnymi znakmi príslušnej jednotky. Máme tu na mysli frazémy takmer výlučne paremiologického charakteru, ktoré sa vyznačujú takými špecifickými vlastnosťami, ako sú rým spájajúci najmä dve časti dvojčlenných parémii, ďalej rytmus, paralelizmus celej výstavby takejto jednotky a pod. Niekedy sa tento druh motivovanosti frazém so zdrobneninami spája s prvým uvedeným typom (napr. v jednotke *Z rybičky ryby*, z *chybičky chyby* je zaiste zastúpený vlastný deminutívny význam zložiek, ale rovnako dôležité sú pre ňu aj možnosti paralelnej výstavby obidvoch častí, ako aj celkové paralelné zloženie jednotky a zviazanosť obidvoch častí rýmom), inokedy však výrazne prevažujú práve tieto formálne činitele. Napríklad v jednotke *Maľované líčko – červené srdiečko* práve potreba rýmového spojenia, ktoré by malo podporiť celostnú paralelnosť zložiek, si vyžiadala uplatniť zdrobnené podoby obidvoch zložiek (hoci bez rýmu by tu nebolo ani vyznenie s nezdrobnenými pomenovaniami: *Maľované líce – červené srdce*; podoba so zdrobneninami sa však javí ako výraznejšia). Sem patria aj ďalšie takéto jednotky, napr.: *Vdovička – každému lavička*; *Spolky – čertove volky*; *Pre chudobných dieťatká, pre bohatých teliatka* a pod.

Niekedy sa tento princíp uplatňuje tak výrazne, že vedie k dotváraniu neexistujúcich, okazionalných pomenovaní, ktoré potom zaplňajú neobsadené pozície v istých jednotkách, napr.: *Kritikom chvostikom*; *Jedna je všetečka, druhá je vravuška*. Jednotiek s takýmito "pseudodeminutívnymi" zložkami je však v súčasnom slovenskom jazyku celkom málo (v starších štádiách, ako ukazujú aj uvedené prípady zo Zátureckého zbierky, boli o voľačo frekventovanejšie).

Celý predchádzajúci výklad poukazuje na niekoľko zaujímavých zistení o fungovaní deminutívnych zložiek vo frazeológii. Je to v prvom rade konštatovanie, že frazémy s takýmito zložkami sú v našom frazeologickom fonde pomerne bohato zastúpené. Výraznosť ich zastúpenia ešte viacej vystupuje do popredia, ak ich porovnáme

s okrajovým zastúpením jednotiek, ktoré obsahujú slovo augmentatívneho charakteru. Rozbor ďalej ukázal rozmanitosť spôsobov uplatňovania takýchto zložiek vo frazeológii, od ich postavenia v jadre celej frazémy až po fakultatívnosť takejto zložky. Napokon sa ukázalo, že dodatková séma zdrobňovania alebo sprievodná séma zlepšovania významu, príp. inej expresívnej modifikácie sa dosť zreteľne uchováva aj pri výraznej desémantizácii jednotlivých konkrétnych komponentov frazémy. Tento fakt napovedá aj pre lexikálnu sémantiku myšlienku, že táto séma má celkom osobitné, špecifické miesto v sémantickej štruktúre slova.

Literatúra

- FILÍPEČ, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985, s. 166–236.
 HAYEKOVÁ, M.: Deminutiva v slovníku, ich štylistické označenie a využitie. Slovenská reč, 27, 1956, s. 76–79.
 HORECKÝ, J.: Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, 194 s.
 HORECKÝ, J. – BUZASSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovej zásoby spisovnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989, 433 s.
 IETZ, B.: Pleonazmus u našich deminutív. Slovenská reč, 2, 1933/1934, s. 17–19.
 MLÁČEK, J.: Frazéma a slovo. In: Frazeológia v teórii a praxi. Zborník Pedagogickej fakulty v Nitre. Spoločenské vedy 2/1987. Red. F. Miko. Nitra, Pedagogická fakulta 1987, s. 33–43.
 MLÁČEK, J.: Frazémy s radovými číslovkami ako svojimi zložkami. Kultúra slova, 25, 1991, s. 14–21.
 MLÁČEK, J.: Lexika vo frazeológii. In: Philologica, 38. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 1988. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990, s. 67–89.
 ONDRUS, P.: Slovenská lexikológia. 2. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972, 93 s.

Juraj Šikra

VÝSLOVNOSŤ NIEKTORÝCH PREVZATÝCH SLOV ZO SOCIOLINGVISTICKÉHO POHĽADU¹ (I)

Pri výskume reálnej výslovnosti možno použiť rôzne metódy a spôsoby jej zisťovania. Jednak je to laboratórne skúmanie výslovnosti jednotlivých hlások, slov, viet alebo prednesu celých textov (porov. práce Á. Kráľa, J. Sabola a i.), jednak sú to zvukové nahrávky spontánnych (dialogických) prehovorov alebo menej spontánnych, resp. štandardizovaných vysielaní rozhlasu a televízie. Okrem zrejmych predností takto získaného materiálu (zachytenie "živej" reči) týmito spôsobmi možno len ťažko získať predstavu o výslovnosti istých vytypovaných javov realizovaných väčším počtom respondentov z celého Slovenska a z rôznych sociálnych skupín. Pri takomto zacielení je výhodné využiť dotazníkovú metódu, pričom sa

¹ Za poznámky a pripomienky k štúdiu autor ďakuje J. Sabolovi, S. Ondrejovičovi, ako aj redakcii Slovenskej reči.

v dotazníku uvádzajú viaceré najbežnejšie výslovnostné podoby určitého slova (príp. výslovnostnú podobu dopíše respondent sám). Navyše touto metódou je možné výsledky dotazníka usúvzt'ažniť s ďalšími jazykovými, sociálnymi, postojoými, príp. aj zemepisnými údajmi začlenenými do dotazníka. V porovnaní s "čistým" zvukovým záznamom tento prístup umožňuje hlbšie poznanie príčin a podmienenosti existencie viacerých výslovnostných podôb (resp. iných jazykových javov) a môže pomôcť odhaliť príčiny istých protirečení v samotnom úze, resp. medzi úzom (ako ho interiorizuje jazykové vedomie respondentov) a kodifikovanou normou, príp. navrhnúť vlastné riešenie.

Okrem niektorých domácich slov sa variantnosť (niekedy až "rozkolísanosť") vo výslovnosti prejavuje pri niektorých prevzatých slovách. Práve tie sa stali objektom nášho anketového výskumu (porov. Šikra, 1991; získané údaje boli počítačovo vyhodnotené programom spoločnosti SPSS GmbH Software).

Pri zostavovaní tejto časti ankety sme vychádzali z týchto základných hypotéz: 1. Výber výslovnostnej podoby prevzatých slov bude ovplyvnený zvukovou alebo grafickou podobou slova v jazyku, z ktorého slovo pochádza. 2. Výber výslovnostnej podoby vychádzajúcej z výslovnosti v cudzom jazyku bude výraznejší pri respondentoch, ktorí aspoň pasívne ovládajú príslušný cudzí jazyk. 3. Oplyvnenie výberu grafickou podobou slova bude výraznejšie pri respondentoch, ktorí nepoznajú cudzí jazyk, z ktorého slovo pochádza, resp. nevedomujú si už jeho prevzatosť. 4. Čím je jazyk, z ktorého slovo pochádza, menej známy, tým menej bude výber výslovnostnej podoby určitého slova ovplyvnený jeho pôvodnou výslovnosťou.

Pri skúmaní výslovnosti niektorých prevzatých slov sme sa zamerali na výber ôsmich slov, ktoré predstavujú bežné – *kontajner, futbol, laser, loggia, aids*, ako aj exkluzívnejšie výrazové prostriedky – *pointa, koktail* – zjavne prevzaté slová (ako sú uvedené výrazy) aj slovo, ktorého prevzatosť si už dnes nevedomujeme – *smena*. Ide o slová z jazykov, ktoré sú aspoň pasívne relatívne dobre známe, a to z angličtiny, francúzštiny, príp. češtiny a ruštiny, ale aj z menej známeho jazyka (z hľadiska miery ovládania) – z taliančiny (slovo *loggia*).

Najskôr sa sústredíme na slová prevzaté z angličtiny. Sú to slová *kontajner/kontejner, koktail/kokteil, futbol, laser* a *aids*. Slová *kontajner/kontejner* a *koktail/kokteil*² zachytáva Krátky slovník slovenského jazyka (1987, ďalej KSSJ) s variantným pravopisom, a tak sa tu predpokladá aj variantná výslovnosť (tak boli tieto slová uvedené aj v našej ankete, aby nedošlo k ovplyvňovaniu respondentov jednou z dvoch pravopisných podôb). Pravidlá slovenskej výslovnosti (Král, 1984; ďalej PSV) uvádzajú variantné výslovnostné podoby [*kontainer* – *konteiner*; *kokteil*/*e-il*]. Slovník cudzích slov (Ivanová-Šalingová – Maníková, 1983; ďalej SCS) uvádza

² Bokom nechávame problematiku spojenú s foneticko-fonologickou interpretáciou dvojice hlások – v zmysle dvojhlásky (difong) – [*ai, ei*] alebo dve hlásky [*aj, ej*], resp. [*a-i, e-i*] (porov. Král, 1974, s. 262), ktorú nemožno riešiť na základe výsledkov tejto ankety. Z technických dôvodov sme pri slovách *koktail/kokteil, kontajner/kontejner*, ako aj ďalších (*aids, laser*), nemohli vo fonetickej transkripcii osobitne vyznačiť (oblúčikom pod *i*) difongy [*ei, ai*].

podoby *kontejner*, zried. *kontajner*, *koktail* [i -tejl]. Slovník slovenského jazyka (1959–1968; ďalej SSJ) má podoby: *kontejner*, *koktail* (vysl. i -ejl). Ako vidieť, kým KSSJ v oboch prípadoch dáva na prvé miesto podobu s hláskami *aj/ai* (na druhom mieste sú pravopisné podoby s *ei/ej*), ostatné príručky (SCS, PSV, SSJ) uprednostňujú podobu *kontejner* na jednej strane a podobu *koktail* na druhej strane (okrem PSV, kde je dvojica hlások -eil, resp. e-il). Výsledky ankety prinášajú obraz o predpokladanej výslovnosti, ktorý sa líši od preferovaných výslovnostných podôb v uvedených príručkách (je tu len čiastočná zhoda pri jednej výslovnostnej podobe, nie úplná zhoda oboch podôb s niektorým zo slovníkov, príp. s PSV). Pri pravopisných a výslovnostných variantoch *kontajner* – *kontejner* až 91,7 % respondentov sa rozhodlo pre výslovnostnú podobu [kontajner], resp. [kontainer]. Táto výslovnostná podoba sa okrem KSSJ a PSV (kde je uvedená na prvom mieste pred podobou *kontejner*) uvádzala aj v príspevkoch, ktoré odznali v Jazykovej poradni Čs. rozhlasu v Bratislave (Dvonč, 1973, 1978; Pisárčiková, 1980a; Pisárčiková a kol. 1988, s. 197). Len 6,7 % respondentov by dalo prednosť výslovnosti, ako ju odráža pravopisná podoba *kontajner*, a 0,3 % uviedlo obidve výslovnostné podoby. Zostávajúci respondenti buď sa k tejto otázke nevyjadrili (1,2 %), alebo uviedli, že nepoznajú, príp. nepoužívajú toto slovo (0,5 %). Pri dvojici *kokteil/koktail* nadpolovičná väčšina respondentov (59,2 %) by vyslovila toto slovo ako [kokteil,-ejl], výrazný podiel však mala u respondentov aj predpokladaná výslovnosť [koktail, -ajl] (34,6 %), ostatní respondenti nevedeli uviesť svoju výslovnosť (resp. nepoužívajú toto slovo - 2,0 %), len 0,4 % z celkového počtu respondentov uviedlo obidva výslovnostné varianty (chýbajúce odpovede tvorili 3,8 %).

Už pri prvom pohľade na vybrané výslovnostné podoby pri obidvoch dvojiciach je zaujímavé, že slová, pri ktorých by sme očakávali zhodné tendencie vo výslovnosti, sa v povedomí nositeľov slovenčiny zdomáčuujú rozdielne. Zisťovali sme, do akej miery výber výslovnostnej podoby ovplyvnila znalosť angličtiny. Ukázalo sa, že pri dvojici *kontajner/kontejner* táto znalosť neovplyvnila u respondentov výber výslovnostnej podoby, keďže 90,8 % (t.j. 218) respondentov, ktorí uviedli určitý stupeň ovládania angličtiny, dalo prednosť podobe [kontajner], čo by okrem iného mohlo svedčiť o tom, že toto slovo sa už nepociťuje ako cudzie, resp. sa už neuvedomuje jeho anglický pôvod a výslovnostná podoba v pôvodnom jazyku už nie je modelom (vzorom) pre výslovnosť v slovenčine ani pre túto skupinu respondentov. Na druhej strane pri dvojici *kokteil/koktail* aj respondenti so znalosťou angličtiny zväčša uprednostňovali podobu [kokteil] – 66,2 % (t.j. 155 osôb), len 31,2 % (73) respondentov ovládajúcich angličtinu si vybralo podobu [koktail,-ajl], čo potvrdzuje väčšiu exkluzívnosť (vecnú aj jazykovú) tohto výrazového prostriedku a azda aj menšiu mieru jeho začlenenia do slovenského jazykového systému. Zdá sa, že pri výslovnosti uvedených jazykových prostriedkov nie je rozhodujúca znalosť cudzieho jazyka, z ktorého slovo pochádza (porov. výslovnosť [kontajner]), ale skôr miera zvyčajnosti, resp. nezvyčajnosti (exkluzívnosti) týchto jazykových prostriedkov. Pri bežnejšom jazykovom prostriedku (označujúcom aj reáliu z každodenného života) sa tu uprednostnila výslovnosť blízka grafickej podobe, pri exkluzívnejšom jazykovom prostried-

ku sa výnimočnosť (veci, udalosti) signalizuje aj zvukovo. Tento výsledok svedčí o nepriamočiarom a viac-menej spontánnom ustaľovaní týchto prevzatých slov vo vedomí respondentov ankety.³

Ďalšie slovo, ktoré sme v našej ankete uviedli, je pomenovanie známej loptovej hry *futbal*. Pri tomto slove sa popri výslovnosti [fudbal] niekedy uplatňuje aj výslovnosť [fodbal] (v príkladoch uvedených v ankete sme abstrahovali od spodobovania [db], keďže nás zaujímala hlavne podoba vokálu v prvej slabike [fo-, fu-]). V slovníkoch (SSJ, KSSJ) sa zachytáva len podoba *futbal*, v PSV sa upozorňuje na nesprávnosť výslovnostnej podoby [fodbal]. Aj vo viacerých príspevkoch sa popri ostatných slovách zakončených na *-bal* (napr. *volejbal*, *basketbal*) uvádza podoba *futbal* (porov. Horecký, 1967, s. 151; Dvonč, 1967, s. 239; 1968, s. 81; 1986, s. 238). Výsledky ankety potvrdili väčšinové používanie výslovnostnej podoby [fudbal] – 72,8 % respondentov. Výslovnostnú podobu [fodbal] uviedla len menšia časť respondentov – 24,7 % (porov. aj Patráš, 1990, s. 197).

Pokúsili sme sa zistiť, čo je príčinou toho, že aj pri takom bežnom výraze, ako je slovo *futbal*, nie celkom zanedbateľná časť respondentov si vybrala druhú výslovnosť s vokálom *o*. Predpokladali sme, že v zásade ide buď už o staršiu uzualizáciu pomenovania tohto športu na základe pôvodnej pravopisej podoby (angl. *football*; podobu *fothal* /popri *futbal*/ zachytáva ešte Slovník spisovného jazyka slovenského /Jánošík – Jóna, 1946–1949/ s kvalifikátorom hovor.; najstaršie vydania Pravidiel slovenského pravopisu /1931, 1940/ však zachytávajú podobu *futbal*), alebo ide o dôsledok jazykových kontaktov s češtinou, kde výslovnosť tohto slova je [fodbal] (porov. Výslovnosť spisovnej češtiny, 1978, s. 158; aj českú pravopisnú podobu *fothal* – Pravidlá českého pravopisu, 1974), pravda, popri domácom českom ekvivalente *kopaná*. Pri prvom predpoklade (možnosť staršej uzualizácie tohto pomenovania u časti respondentov ako [fodbal]) sme odpovede usúvzťažnili s údajmi o veku, pri druhom predpoklade (dôsledok jazykových kontaktov s češtinou) išlo o usúvzťažnenie oboch výslovnostných podôb s miestom, kde respondent býva (žije), resp. kde prežil väčšinu svojho života (vplyvu hromadných ozamovacích prostriedkov vysielajúcich v češtine a v slovenčine sú rovnako vystavení všetci respondenti). V neposlednom rade sme si vybranú výslovnosť usúvzťažnili aj so znalosťou angličtiny – jej znalosť by podľa nášho predpokladu mala podporiť väčšinovú výslovnosť [fudbal] v slovenčine. Z hľadiska výslovnosti v angličtine ide tu však o istý výslovnostný synkretizmus, keď výslovnosť prvej zložky slova [fʊt(d)] je blízka anglickej výslovnosti

³ Odlišné výsledky by sme pravdepodobne dostali pri takom preberaní a ustaľovaní prevzatých slov, kde by pôsobili určité vopred dané pravidlá výslovnosti prevzatých slov: napr. pri slovách preberaných (prevzatých) z angličtiny s grafémami *ai* treba písať a vyslovovať *ei*, resp. *ej* – teda *kontejner*, *koktejl*. Výsledky viac-menej spontánného zdomáčovania sú nápadné najmä pri pohľade na slovenčinu "zvonku", napríklad cudzincom alebo zahraničným Slovákom žijúcim v anglo-americkom prostredí sa výslovnosť aj pravopis niektorých slov prevzatých z angličtiny (príp. iných jazykov) môžu zdať dosť chaotické pre neustálu osciláciu medzi pôvodnou grafickou a zvukovou podobou jazykového prostriedku, ktorá sa môže stať vzorom pre jeho výslovnostnú aj pravopisnú podobu v slovenčine, resp. ide o "skríženie" oboch podôb (porov. ďalej slovo *futbal*).

[fut-], kým výslovnosť druhej zložky prevzatého slova odráža jeho grafickú podobu [bal] (pôvodne písané -ball, angl. výslov. [bo:l]; výslovnosť druhej zložky [bal] v slovenčine je charakteristická aj pre ostatné názvy loptových hier prevzatých z angličtiny – napr. [baskedbal, voleibal, biciklebal]; porov. PSV, Dvonč, 1986). Pri súzvážení oboch výslovnostných podôb s vekom (resp. s vekovými skupinami) respondentov podobu [fudbal] uprednostňovali v rôznej miere všetky vekové skupiny, pričom z počtu respondentov jednotlivých skupín najvyššie percentuálne zastúpenie mala v nižších vekových skupinách (od 14 do 40 rokov), ale aj vo vyšších vekových skupinách bola táto výslovnosť väčšinová (55–69 %); pri podobe [fodbal] sú výsledky opačné, najnižšie zastúpenie má táto výslovnosť pri mladších vekových skupinách, relatívne vyššie zastúpenie pri starších vekových skupinách, pričom štatisticky významné⁴ je zastúpenie pri skupine 51–60-ročných respondentov (40 % z nich dalo prednosť tejto výslovnostnej podobe) a 61 a viacročných respondentov, kde túto podobu uviedlo 45 % respondentov⁵ (celkové početné zastúpenie oboch týchto skupín medzi respondentmi bolo však nízke – 40, resp. 20 respondentov). Predpoklad o staršej uzualizácii výslovnosti [fodbal], ako to ukazuje porovnanie s vekovými skupinami, sa zdá oprávnený.

Pri všetkých respondentoch, ktorí väčšinu doterajšieho života prežili, resp. ktorí žijú na Slovensku, prevláda výslovnostná podoba [fudbal]. Štatisticky významné (signifikantné) je však aj zastúpenie výslovnostnej podoby [fodbal] pri respondentoch, ktorí väčšinu doterajšieho života prežili, resp. teraz žijú na strednom a východnom Slovensku. Toto je do istej miery prekvapujúce, lebo výraznejšie zastúpenie výslovnostnej podoby [fodbal] by sme skôr očakávali pri respondentoch zo západného Slovenska, ktoré bezprostredne susedí s Moravou, na druhej strane však to môže skôr potvrdzovať predpoklad o pôsobení dvojazyčných hromadných oznamovacích prostriedkov, a tým aj posilňovaní/udržiavaní menšinovej výslovnostnej podoby u časti respondentov. Navyše používanie podoby [fodbal] v nárečiach na celom území Slovenska (doložené v nárečovej kartotéke JÚLŠ SAV) mohlo časť respondentov ovplyvniť pri ich výbere. Len malý počet respondentov ankety prežil väčšinu doterajšieho života v Čechách a na Morave, resp. tam žije (12, resp. 23 respondentov). Pri týchto respondentoch sa výrazne prejavilo zastúpenie výslovnostnej podoby [fodbal] (50 %, resp. 52,2 % z celkového počtu respondentov oboch skupín). Neprejavil sa takmer žiadny podstatný rozdiel v používaní oboch výslovnostných podôb medzi ženami a mužmi. Ženy ešte vo vyššej miere ako muži uprednostňovali podobu [fudbal] – 75,1 % z ich celkového počtu, pričom muži tvorili 71,8 % z celkového počtu.

⁴ Hodnotenie "štatisticky významné (signifikantné)" uvádzame pri tých vzájomných vzťahoch (koreláciách), kde štatistická hodnota tzv. adjustovaného rezídua (ďalej AR) na základe počítačového spracovania prekračuje hodnotu (+)(-)2,0. V takom prípade hodnota AR signalizuje silnú závislosť určitého vzťahu (korelácie), pravdepodobnosť jeho realizácie je často vyššia ako 90 % (Haberma, 1978, s. 6).

⁵ Štatistická hodnota AR je +2,3 pri prvej skupine a +2,1 pri druhej vekovej skupine.

Čo sa týka vybranej výslovnostnej podoby a znalosti angličtiny, až 78 % respondentov s určitým stupňom ovládania angličtiny dalo prednosť výslovnosti [fudbal], len 20,3 % týchto respondentov uviedlo podobu [fodbal] (príp. ostatní uviedli inú možnosť – obe výslovnostné podoby a pod.). Potvrdil sa predpoklad o posilňovaní výslovnostnej podoby [fudbal] u respondentov ovládajúcich angličtinu. Na druhej strane zo skupiny respondentov, ktorí uviedli, že neovládajú ani pasívne žiadny cudzí jazyk (28 osôb), až 50 % uviedlo výslovnostnú podobu [fodbal]. Výsledky ankety potvrdili rozšírenosť výslovnostnej podoby [fudbal], ktorá je zachytená a ako jediná odporúčaná aj v súčasných kodifikačných príručkách. Pokúsili sme sa zdôvodniť pretrvávajúce výslovnostnej podoby [fodbal] u menšej časti respondentov, ktoré možno interpretovať ako vplyv nárečovej podoby slova, u staršej generácie ako prejav staršej uzualizácie tejto podoby, príp. ako dôsledok jazykových kontaktov s češtinou, kde sa používa táto výslovnostná a pravopisná podoba.

Ďalšie slovo anglického pôvodu, ktorého výslovnosť sme si overovali v ankete, je *laser* (akronymická skratka z angl. *light amplification by stimulated emission of radiation*; charakterizuje sa ako kvantový generátor a zosilňovač monochromatického žiarenia – tak napr. Základné názvy z astronómie, 1988, s. 169). Pôvodná anglická výslovnosť tohto slova je [lejzə]. V PSV sa odporúča výslovnosť [laser], resp. [leizer] pre výslovnosť vyššieho štýlu. KSSJ tiež uvádza obe spomínané výslovnostné podoby [laser, lejzer]. SCS popri základnej podobe *laser* uvádza aj výslovnosť [lejzer]. SSJ zachytil toto slovo až vo svojom 6. zväzku (1968), výslovnosť sa tu však neuvádza. V príspevkoch zaoberajúcich sa okrem iného aj výslovnosťou tohto slova (Pisárčiková, 1980b; Pícha, 1987; Pisárčiková a kol. 1988, s. 197) sa v zhode s kodifikačnými príručkami odporúča variantná výslovnosť [laser, lejzer], nie však výslovnosť [lejzr] (príp. iné výslovnostné podoby) s odôvodnením, že slabičné *r* na konci slova je v slovenčine neprípustné (pravda, ak neberieme do úvahy citoslovciá typu *břř, vřř, přř* a pod.)

V ankete si výslovnosť zhodnú s pravopisom [laser] vybralo 31,4 % respondentov, výslovnostnú podobu [lejzer] si vybralo 11,4 % respondentov a viac ako polovica respondentov (50,6 %) sa rozhodla pre výslovnosť, ktorá je najbližšia pôvodnej anglickej výslovnosti [lejzr]. Predpokladali sme, že uprednostňovanie výslovnostnej podoby [lejzr] je ovplyvnené znalosťou angličtiny na jednej strane (nezanedbateľný vplyv tu môže mať aj česká výslovnostná podoba [lejzr] – porov. Výslovnosť spisovné češtiny, 1978) a technickým vzdelaním (orientáciou), resp. pracovným zaradením na druhej strane, preto sme výsledky ankety usúvzťažnili s týmito údajmi.

Z 242 respondentov, ktorí uviedli určitý stupeň ovládania angličtiny, 144 respondentov (t.j. 59,5 %) si vybralo výslovnostnú podobu [lejzr], 48 respondentov (t.j. 19,8 %) tejto skupiny si vybralo podobu [laser] a 36 respondentov (t.j. 14,9 %) výslovnosť [leizer]. Čo sa týka rozdelenia respondentov podľa dosiahnutého vzdelania, najvyššie percentuálne zastúpenie vo väčšine skupín (s dosiahnutým základným vzdelaním, maturitou a vysokoškolským vzdelaním humanitného a nehumanitného smeru) mala výslovnosť [lejzr] (percentuálne zastúpenie v uvedených skupinách: 43,4 % – 51,1 % – 60 % – 66 %), len pri skupine respondentov s do-

siahnutým učňovským vzdelaním väčšina uprednostnila výslovnostnú podobu [laser], respondenti so základným vzdelaním si vybrali túto podobu len v 38,6 %. S dosiahnutým vzdelaním súvisí aj pracovné zaradenie respondentov. Výslovnostnú podobu [laser] si často vybrali robotníci – 55,4 %. Respondenti s vyšším dosiahnutým vzdelaním pracujúci v technických profesiách, ale aj ako kultúrni, vedeckí a riadiaci pracovníci, redaktori, učitelia, stredoškôlaci a vysokoškôlaci uprednostňovali zväčša výslovnosť [lejr] (percentuálne zastúpenie v jednotlivých uvedených skupinách podľa pracovného zaradenia v uvedenom poradí: 55,1 % – 66,7 % – 74,2 % – 65 % – 56 % – 50,8 % – 53,8 % – 55,1 % ; ako vidieť najvyššie zastúpenie je v skupine vedeckých pracovníkov, t.j. 74,2 %). Najslabšie zastúpenie mala výslovnosť [leizer], ktorá sa v PSV označuje ako výslovnosť vyššieho štýlu. Len pri humanitnej inteligencii išlo o 18,1 % respondentov (hodnota AR + 2,3). Získané štatistické údaje potvrdili predpoklad o usúvzťažnenosti vybranej výslovnostnej podoby so znalosťou angličtiny a prejavila sa aj podmienenosť dosiahnutým vzdelaním a pracovným zaradením (v zmysle – respondenti s vyšším vzdelaním, resp. s pracovným zaradením vyžadujúcim vyššie vzdelanie, príp. s technickou profesijnou orientáciou si v prevládajúcej miere vybrali výslovnostnú podobu [lejr]). Hoci z hľadiska slovenského zvukového systému je táto výslovnostná podoba so slabičným [r] na konci slova výnimočná, zdá sa, že vo vedomí značnej časti respondentov sa ako dominantný ukazuje výslovnostný model, ktorý je najbližšie výslovnosti v pôvodnom jazyku (v angličtine) a neuvedomuje sa tak zakončenie, ktoré je pre slovenčinu nezvyčajné. Táto výslovnostná podoba je navyše podporovaná aj rovnakou českou výslovnostnou podobou, ktorej vplyv je prostredníctvom rozhlasu, televízie, príp. aj individuálnych kontaktov ešte bezprostrednejší ako vplyv angličtiny. Aj to pravdepodobne prispieva k osvojovaniu a upevňovaniu tejto podoby vo vedomí mnohých slovenských respondentov.

Slovo *AIDS/aids* predstavovalo ďalšiu iniciálovú skratku, ktorej výslovnostnú podobu sme v ankete skúmali (z angl. *acquired immune deficiency syndrome*; t.j. syndróm získanej imunitnej nedostatočnosti). Slovo patrí medzi novšie prevzatia do slovenčiny (v osemdesiatych rokoch). PSV ešte toto slovo nezachytávajú, KSSJ ho zaznamenáva v pravopisnej podobe *aids* s poznámkou "z angl. skratky AIDS", odporúčaná výslovnosť sa však neuvádza. J. Kačala (1988, s. 183) predpokladá, že v súvisi s rozširujúcim sa používaním v bežnej reči prevláda pri ňom domáca výslovnosť [aic].

V ankete sme uviedli tri výslovnostné podoby [aic, eic, áídées] a dve ďalšie možnosti (iná výslovnosť, príp. nepoužívanie alebo nepoznanie tohto slova). Okrem predpokladu o rozšírenosti prvej výslovnostnej podoby [aic] sme sa nazdávali, že výslovnosť [eic] budú uprednostňovať mnohí respondenti, ktorí v určitej miere ovládajú angličtinu. Podľa celkových výsledkov nadpolovičná väčšina respondentov (57,5 %) dala prednosť výslovnostnej podobe [aic], časť respondentov (18,6 %) uviedla podobu [eic] a najmenej respondentov (13,1 %) si vybralo výslovnostnú podobu [áídées], ostatní respondenti sa rozhodli pre inú výslovnosť (napr. [ajc, ejc]), alebo uviedli, že toto slovo nepoužívajú. Pri usúvzťažnení jednotlivých výslovnost-

ných podôb so skupinou respondentov uvádzajúcich znalosť angličtiny vysvitlo, že skoro polovica respondentov tejto skupiny (49,4 %) dala prednosť prvej výslovnostnej podobe [aɪc], viac ako štvrtina respondentov (27 %) uprednostnila podobu [eɪc] (čo je menej ako sme predpokladali) a len menšia časť respondentov so znalosťou angličtiny (11,6 %) si vybrala podobu [áɪdéēs] (ostatní uvádzali iné výslovnostné podoby). V porovnaní so slovom *laser*, kde väčšina respondentov ankety si vybrala výslovnostnú podobu blízku anglickej výslovnosti [lejzr, leizer] a len asi tretina sa rozhodla pre výslovnosť zhodnú s pravopisnou podobou, pri skratke *AIDS/aids* sa väčšina respondentov priklonila k výslovnosti blízkej grafickej podobe. Dôvodom tejto zdanlivo protirečivej tendencie (výslovnosť ovplyvnená angličtinou pri slove *laser* a výslovnosť vychádzajúca viac z grafickej podoby pri slove *aids*) je pravdepodobne fakt, že slovo *aids* (v prvých rokoch výskytu písané zväčša ako *AIDS*) sa od začiatku uvedomovalo ako skratkové slovo (paralelne sa často uvádzal aj anglický názov ochorenia alebo jeho slovenský preklad), kým slovo *laser* sa už u mnohých respondentov nevníma ako iniciálová skratka, preto sa výraznejšie presadzujú výslovnostné podoby blízke angličtine [lejzr, leizer].

(Pokračovanie)

Literatúra

- DVONČ, L.: *Džezový, Jazzový slovník*. Kultúra slova, 1, 1967, s. 238–241.
 DVONČ, L.: Pravopis a výslovnosť časti *-man* v slovách prevzatých z angličtiny. Kultúra slova, 2, 1968, s. 79–82.
 DVONČ, L.: *Kontajner*. Jazyková poradňa Čs. rozhlasu – 14. 9. 1973.
 DVONČ, L.: *Kontajner*. Jazyková poradňa Čs. rozhlasu – 7. 3. 1978.
 DVONČ, L.: Športové výrazy so zakončením *-bal* v spisovnej slovenčine. Kultúra slova, 20, 1986, s. 238–243.
 HABERMAN, S. J.: *Analysis of Qualitative Data*. 1. zv. New York et al., Academic Press 1978. 368 s.
 IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z.: *Slovník cudzích slov*. 2. vydanie. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 944 s.
 JÁNOŠÍK, A. – JÓNA, E.: *Slovník spisovného jazyka slovenského*. Turč. Sv. Martin, Matica slovenská 1946–1949 (písm. A – J; nedokončený).
 HORECKÝ, J.: Nevhodné preberanie terminológie. Kultúra slova, 1, 1967, s. 150–151.
 KAČALA, J.: Nové slovo *aids* v slovenčine. Kultúra slova, 22, 1988, s. 182–183.
 KOCISKÁ, J.: *Pointa*. Jazyková poradňa Čs. rozhlasu – 18. 10. 1983.
 KRÁL, Á.: Samohláskové skupiny, dvojhĺasky a tzv. nepravé dvojhĺasky. Spoluhláska *j* (Kapitoly zo slovenskej ortoepie). Kultúra slova, 8, 1974, s. 257–263.
 KRÁL, Á.: *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 632 s.
 Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
 PATRÁŠ, V.: *Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici*. [Kandidátska dizertácia.] Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990. 274 s.
 PÍCHA, E.: *Lady a laser*. Kultúra slova, 21, 1987, s. 189–190.
 PISÁRČIKOVÁ, M. (1980a): *Kontajner* či *kontejner*. Jazyková poradňa Čs. rozhlasu – 31. 10. 1980.
 PISÁRČIKOVÁ, M. (1980b): *Laser* či *lejzr*? Jazyková poradňa Čs. rozhlasu – 29. 8. 1980.
 PISÁRČIKOVÁ, M. a kol.: *Jazyková poradňa odpovedá*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 288 s.
 Pravidlá českého pravopisu. 6. vyd. Praha, Academia 1974. 500 s.
 Slovník slovenského jazyka. 6. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959–1968.

ŠIKRA, J.: Sociolingvistický výskum jazykového vedomia. Slovenská reč, 56, 1991, s. 257–262.
Výslovnost spisovné češtiny. Výslovnost slov přejatých. Výslovnostní slovník. Red. M. Romportl.
Praha, Academia 1978. 318 s.
Základné názvy z astronómie. Prístrojová technika. Kultúra slova, 22, 1988, s. 165–181.

Anna Oravcová

SONDA DO JAZYKOVÉHO VEDOMIA REDAKTOROV

1. Jazykové vedomie charakterizuje B. Techtmeierová (1987, s. 9) ako "viac alebo menej vyvinutú schopnosť uvažovať o jazyku (napr. o skutočnostiach jazykovej komunikácie, o jednotlivých jazykových javoch, o vývine alebo o hodnotení jazyka), vedome používať a hodnotiť jazykové výrazové prostriedky". Jazykové vedomie je špecifickou jazykovou zložkou vedomia. Špecifickosť jazykovej zložky vedomia, t. j. jazykového vedomia, vidí J. Horecký (1991, s. 84–85) v tom, že sa dá vymedziť jej obsah, forma i funkcia. Obsahom jazykového vedomia je systém verbálneho správania a systém hodnotenia, formou je sieť výrazových kategórií a normatívnych hľadísk, funkciou je objektivizovať stavy individuálneho vedomia pri komunikačnej a poznávacej činnosti.

Jazykové vedomie je individuálnou črtou jednotlivca. Jednotlivec si ho buduje alebo získava postupne. Jazykové vedomie je teda odstupňovaný pojem. Na "stupeň" jazykového vedomia jednotlivca má vplyv jednak jazykové vedomie iných, jednak sociálne zaradenie, vzdelanie a najmä osobný záujem o jazyk, o jeho hlbšie poznanie a ovládanie. Na "stupnici" jazykového vedomia B. Techtmeierová (1987) rozlišuje dva extrémne póly. Jeden pól tvorí jazykový cit (= relatívne nepresné, izolované uvedomovanie si jednotlivých aktov dorozumievacej schopnosti), druhým pólom je vedecké jazykové vedomie zahŕňajúce metodicky a teoreticky vypracovaný reflex dorozumievacej schopnosti. Jazykové vedomie každého človeka možno priradiť k istej hodnote na tejto stupnici. Autorka spomína bežné jazykové vedomie (= vedomý reflex priemerného, vzdelaním ovplyvneného hovoriaceho) a umelecké jazykové vedomie ("systematická citlivosť" tvorcov a percipientov umenia voči istým jazykovým otázkam). J. Horecký (1991) klasifikuje jazykové vedomie podrobnejšie. Berie pritom do úvahy spôsob vzniku (formovania) jazykového vedomia, jeho obsah a rozsah, formu, vzťah k spoločenským útvarom, ovládnutie axiologickej zložky a mieru reflexívnosti (schopnosti uvažovať o jazyku). Na základe týchto kritérií hovorí o spontánnom a teoretickom jazykovom vedomí, medzi nimi stojí poučené a reflexívne jazykové vedomie. Vyššími formami sú kultivované a kreatívne jazykové vedomie. Štandardné (bežné, každodenné) jazykové vedomie je spontánne jazykové vedomie obohatené o poznatky získané štúdiom, ktoré postupne ustupujú a nezriedka sa odchyľujú od spisovných jazykových prostriedkov. Napokon spomína dva nie úplne rozvinuté typy jazykového vedomia, a to zúžené jazykové vedomie a zúžené kreatívne jazykové vedomie.

2. Predmetom nášho záujmu je jazykové vedomie redaktorov. Redaktorov zaraďujeme do skupiny používateľov jazyka, ktorí majú (mali by mať) k spisovnému jazyku tvorivý profesionálny vzťah (porov. Oravcová, 1990). Ich vzťah k jazyku vyplýva z profesionálneho (odborného) záujmu o jazyk. Používatelia jazyka s profesionálnym vzťahom k spisovnému jazyku sú na používanie spisovného jazyka odborne pripravení. Predpokladá sa, že majú jazykové vzdelanie, ovládajú (alebo by mali ovládať) systém jazyka a jazykové normy (výslovnostnú, lexikálnu, gramatickú i komunikačnú), so spisovnou slovenčinou udržiavajú živý kontakt, tvorivo s ňou pracujú. Majú najväčší predpoklad (sú na to odborne pripravení) spisovný jazyk rozvíjať, no majú aj najväčšiu spoločenskú zodpovednosť za stav v jeho používaní. Ich jazykové (písané i ústne) prejavy pôsobia na všetkých používateľov jazyka, ovplyvňujú ich jazykové vedomie.

Vzťah k jazyku vplýva na jazykové vedomie jednotlivca. Keďže predpokladáme, že všetci redaktori majú k spisovnému jazyku aktívny profesionálny vzťah, môžeme skúmať ich jazykové vedomie ako skupinové.

3. V priebehu jedného roka sme sledovali prácu redaktorov jednej redakcie. Skúmali sme ich písané jazykové prejavy (pred jazykovou úpravou). K dispozícii sme mali jednak všetky autorské texty redaktorov, jednak všetky texty externých prispievateľov po redakčných zásahoch. Výskum sme robili bez vedomia redaktorov (preto redakciu nemenujeme), lebo len tak sa dajú získať objektívne poznatky (pri upozornení by redaktori tak svojím textom, ako aj textom externých autorov určite venovali väčšiu pozornosť). Umožnil nám to fakt, že v nemenovanej redakcii robíme jazykovú úpravu textov.

V redakcii pracujú štyria redaktori. Traja z nich majú vysokoškolské vzdelanie (žurnalistika, estetika, jazyky) a jeden stredoškolské vzdelanie umeleckého zamerania (vyžaduje si to charakter časopisu). Vek redaktorov sa pohybuje od 35 do 45 rokov a všetci sa narodili a žijú na západnom Slovensku. Časopis, ktorý vydávajú, vychádza raz za mesiac, je veľmi obľúbený a je určený širokému spektru čitateľov. Svoje stále miesto tu majú predovšetkým ručné práce, kuchárske recepty a rady pestovateľom, rady lekára, architekta, psychológa. Čitateľkami sú predovšetkým ženy, ale na svoje si prídu aj šikovní muži. Môžeme zovšeobecniť a povedať, že časopis poskytuje dobré rady každému čitateľovi. Špecifické zameranie časopisu zužuje pohľad na jazyk redaktorov – v opakujúcich sa rubrikách a témach sa v podstate opakuje aj slovná zásoba (najmä v návodoch na ručné práce).

Excerptovali sme približne 840 rukopisných strán (= jeden ročník) časopisu. Sledovali sme: a) neodôvodnené odklony od spisovnej normy v autorských textoch redaktorov, b) neopravené jazykové chyby v textoch externých prispievateľov po redakčných úpravách, c) zlé zásahy redaktorov do autorských textov prispievateľov, čiže zisťovali sme, ako redaktori ovládajú kodifikované výrazové prostriedky. Pri opise jazykového vedomia má miera znalosti kodifikovaných výrazových prostriedkov dôležité miesto. Sledovali sme aj schopnosť redaktorov posudzovať primeranosť a vhodnosť výrazových prostriedkov, ktorá taktiež podáva obraz o ich jazykovom vedomí.

Všetky texty, ktoré sme excerpovali, mali maximálny rozsah tri strany. Viackrát sa vyskytujúcu jazykovú chybu (neodôvodnený odklon od spisovnej normy) v jednom texte sme počítali iba raz – tento fakt síce skresľuje frekvenciu výskytu jazykových chýb, ale v podstate neovplyvňuje percentuálne výsledky typov chýb, ktoré uvádzame v tabuľke. Skratkou TR označujeme texty redaktorov, skratkou TEP texty externých prispievateľov po redakčných úpravách. Hodnota 100 % predstavuje všetky jazykové zásahy do všetkých textov jedného ročníka časopisu, ktoré sme urobili pri jazykovej úprave. Do tabuľky sme zaradili iba tie problémové okruhy, ktorých percentuálne zastúpenie prevyšuje 3 %. Neuvádzame v nej ani zlé zásahy do autorských textov externých prispievateľov. Celkový počet takýchto zásahov predstavuje iba 1,68 %. Na ilustráciu aspoň niekoľko príkladov: *kari* (korenie) redaktori opravujú na *kari*, *blahodarne* na *blahodárne*, *obilniny* na *obiloviny*, *spáľňa* na *spálňa*, *d'alší* na *d'alší*, *vzpor* na *vspor*, *pokrývka* (snehu) na *pokrievka*. Malý výskyt nesprávnych zásahov do textov externých prispievateľov si vysvetľujeme tým, že redaktori jazykovú úpravu textov nechávajú jazykovému redaktorovi.

	TA	TEP	% spolu
slovná zásoba	9,87 %	13,86 %	23,73 %
skloňovanie	9,24 %	7,77 %	17,01 %
predložky	4,41 %	8,40 %	12,81 %
dĺženie	5,25 %	4,20 %	9,45 %
interpunkcia	2,31 %	6,93 %	9,24 %
tvorenie slov	3,57 %	4,20 %	7,77 %
mäkčenie	2,31 %	1,68 %	3,99 %

4. Všetkých našich jazykových zásahov do textov bolo 729. To pri 840 stranách znamená, že v podstate ide o jeden zásah na jednu stranu rukopisného textu. Tento výsledok, napriek tomu, že sme opakujúcu sa chybu v tom istom texte počítali iba raz, svedčí o dobrej jazykovej úrovni redakčného kolektívu. Na jednej strane musíme povedať, že výsledok ovplyvnila tematika časopisu opakujúca sa z čísla na číslo, na druhej strane musíme konštatovať, že redaktori texty po jazykovej úprave čítajú, všímajú si opravy jazykového redaktora a väčšina chýb sa v textoch nasledujúceho čísla neopakuje.

Do celkového počtu našich opráv sme nezahrnuli slovosledné úpravy textov. To preto, lebo a) excerpácia slovosledu je náročná na čas a jazykovú úpravu treba zvy-

čajne urobiť zo dňa na deň, b) aby sme mali čo najobjektívnejší "obraz" o celom ročníku časopisu, nechceli sme vynechať (neexcerpovať) ani jeden rukopis.

4.1. Tabuľka nám ukazuje, že slovná zásoba je pre redaktorov časopisu kameňom úrazu. Ide najmä o bohemizmy, ktoré redaktori používajú vo svojich vlastných rukopisoch a neopravujú ich ani v rukopisoch iných autorov. Odzrkadľuje sa tu celkový stav v našich masových komunikačných prostriedkoch. V novinách a časopisoch sa bohemizmy vyskytujú zriedkavejšie. To preto, že písané jazykové prejavy pred publikovaním prechádzajú jazykovou úpravou. No všimnime si hovorené jazykové prejavy najmä televíznych redaktorov!

Podľa frekvencie uvádzame v základnom tvare najčastejšie sa vyskytujúce "výpožičky" z češtiny, ktoré sa vyskytli v našom excerpovanom materiáli:

kľud, prádlo, zbytok, zahájiť, varianta, doporučiť, nabobtnať, naprosto, vsádka (= ozdobná vložka), líc, jaro, ovšem, kojenec, knedlík, previesť (= urobiť), predčít, drť, tkáň, koprivka, rašiť, latovka, režný (plátno), truhlík, špalík, vada, kyselý, nedielny, predom, kartáč, sáčok, rohlík, krajka, vycpávka, kelímok, límeč, doprevádzať, záľudný, sámik, krabica, patka, konvica, upresniť, tlačítko.

Vplyv češtiny sa odrazil aj v používaní prídavných -lý:

nazelenalý, našedlý, precitlivělý, nasládlý, namodralý, naružovelý, načervenalý, nažltlý, začervenalý, sčervenalý, zastaralý, pretučnelý, zrohovatelý, ovislý, natuchlý, vychladlý.

4.2. Druhé miesto v percentuálnom počte chýb (podľa tabuľky) patrí skloňovaniu, a to najmä genitívu jednotného čísla:

z vitamína, z predného diela, do riadku, podľa obrázku, stred kvietku, z jedálneho lístku, bez púčiku, šálka strúhaného syru, dve kolieska citrónu, sneh z bielku, kolieska párku, 40 cm plste, rozšírenie rukávu, z koriandru, smerom od spoju, do moča, používanie cvikle.

V inštrumentáli množného čísla ide o nedostatky v používaní prípon -mi, -ami:

ozdobit' vajcami, vyzdobit' ornamentami, servírovať s lekvármi, naplniť šampiňónami, upevniť klinčekami, medzi hybridami, posiaty osteňami, biologickými impulzami, ozdobit' pohánkovými krúpmi.

Ďalšie pády sú zastúpené v tomto poradí: genitív množného čísla, lokál jednotného čísla:

z desaťkorunáčiek, 50 g feferóniek, niekoľko priehradôk, od kamarátiek, z najčastejších odchýliek, z drevených vetví, šesť pútiok, predaj vajčiek, rôzne druhy vrecák; obaliť v kakae, pri radiátoroch, na rubu.

Vyskytli sa aj chyby v nominatíve množného čísla (žltka, bielka) a v lokáli množného čísla (na vetviach stromov).

4.3. Redaktori nevedia správne používať predložky pre, k, na. Svedčia o tom tieto doklady:

pre porovnanie, otvor pre zips, modely pre voľný čas, tunel pre gumu, jamky pre uloženie rastlín, okraj pre spevnenie podlepíme, dierka pre gombík, pre ozdobu pridáme, vhodné pre pestovanie, olej pre potravinárske účely, pre rozšírenie rukáva pridáme, pre výstrih uberieme, kritériá pre posúdenie;

používať k výžive, k odstraňovaniu chlpkov, náchylný k podráždeniu, vlaha ku klíčeniu, je určená k chodeniu, používať k príprave, talent k láske, orientácia k vzájomnosti, k tomuto účelu, inšpirovať k prekresleniu, mať k tomu možnosť.

Príklady na nadbytočné používanie predložky s:

posypať s petržlenovou vňaťou, zriediť s vodou, vyšiť s béžovou niťou, rozriediť s rumom, zaliat s mliekom, čistiť s pleťovým mliekom.

Ďalšie nesprávne použitia predložiek:

tvar sa mení v nepekny, štvorčeky o rozmeroch, obrátiť rozhovor do konverzácie, krčiť niečo v záhyby, vzhľadom k tomu, v závislosti na.

4.4. Chybné používanie dlhých a krátkych samohlások sa prejavilo najmä v slovách cudzieho pôvodu, ale aj v domácich slovách:

kari (korenie), kofein, solanin, betain, kroton, kolagen, plastelína, soja, šipka, odchylka, pilka, vyluhovať;

tymián, staniól, maizéna, sádra, tématika, anjelík, dýha;

pulovrík, živočišný, (kyselina) vinná, záhradnícky, povzdýchnuť, zlupnúť (povrchovú vrstvu).

4.5. V interpunkcii sme sledovali iba používanie čiarky. V excerpovanom materiáli sme zistili chybný výskyt čiarky hlavne pred spojkou či v priradovacej funkcii (*police na zošity, papiere, či hračky; na zavesenie utierky, či iných predmetov*), pred priradovacou spojkou *alebo* v jednoduchej vete (*pri prudkom, alebo neopatrnom otváraní fólie; príloha k hovädziemu, alebo inému pečenému mäsu*) a naopak, čiarka chýbala pred spojkou *ale* (*na doskách budú dva zárezy ale vyrezané tak, ...*). Čiarka chýbala aj pred spojkou *ale aj* (*tulipány, klinčeky ale aj ruže; predstava teplého, mäkkého ale aj pekného kožucha*), pred druhou časťou tzv. dvojitej priradovacej spojky, napr. pred druhou časťou dvojitej spojky *bud' – alebo (môžeme ho vyrobiť bud' z dýhovaných alebo z ohobľovaných dosák)* a pred spojkovými výrazmi, ktorých súčasťou je spojka *a* (*neznáša veľkú intenzitu svetla a preto ..*). V textoch sa často neoddeľovala vedľajšia veta od hlavnej (*Ak sa zdeformovali upravíme ich...; ... podklad na ktorý prišijeme...; ...skontrolujeme či majú správny tvar...*) a nevydeľovala sa vsunutá veta (*Látku, ktorú sme odstrihli na bokoch podlepíme vlizelínom. V mieste, kde sú kruhy spojené uberáme po dve očka. Tesne pred dokončením zahustíme šťavu smotanou, v ktorej sme rozhabkovali hladnú múku a podľa chuti pridáme...*). Taktiež hodnotiace častice (*pravda, prirodzene, žiaľ*) často zostávali v textoch nevyčlenené.

4.6. Pri tvorení slov sa chyby najčastejšie vyskytovali v zdrobnených slovách a ich tvaroch (*kornútok, záhybok, tunelky, hranolky, strúčky, oblúčky, stromky*) a v prídavných menách: *plátený, celozrný, hrubozrný, čalúnický, ovsenný, ranný* (detstvo),

preklepový (papier), *porcovaný*, *tekúci* (voda), *malajzský*, *rubný* (strana úpletu), *piesčitý* (pôda).

4.7. Redaktori nemäkčili písmeno *l* (prípadne *n*) v týchto slovách:

špajla, knedla, štrúdlá, čelad', zemlovka, kužel, štávelový, nažehlovací, voľný, tubovoľný, prilnavý, vysilovať sa, ribeziel, čerešien.

Naopak, mäkkčň dávali tam, kde sa nevyžaduje: *vňat'ka*, *štvrt'ka*, *kuchyn'ský*, *zosil'niť*.

4.8. Poukážeme ešte na typy chýb, ktoré mali v textoch malé percentuálne zastúpenie: ďalšie pravopisné chyby (*zceliť*, *ztratit'*, *oni* v množnom čísle ženského rodu, *epifitný*, *peroxyd*), prepisovanie cudzích slov (*menšester*, *kosmopolita*, *koktajl*, *rosbif*), väzby (*napomáhať vylučovaniu*, *rastu*, *zreniu*), chybná spájateľnosť (*krojové súčiastky*, *guľatý plech*). V zvratných slovesách *začať sa*, *končiť sa* ("mať začiatok, koniec") často chýbalo zvrtné zámeno *sa* (*nad obrubou začína pásik*, *riadok končí okrajovým očkom*) a ukazovacie zámeno *taký* sa zamieňalo príslovkovým ukazovacím zámenom *tak* (*cesto musí byť tak husté...*; *nie je tak pekná, aby...*; *tak dobrá služba musí byť...*).

5. V štúdií (v časti 3.) sme spomenuli, že budeme sledovať aj schopnosť redaktorov posudzovať primeranosť a vhodnosť jazykových prejavov, ktorá taktiež podáva obraz o ich jazykovom vedomí. Pri písaných jazykových prejavoch treba mať na zreteli potenciálnych čitateľov. Časopis, ktorého texty sme analyzovali, má široký okruh čitateľov (aj bez akéhokoľvek jazykového vzdelania), preto by jeho texty mali byť jednoduché a každému zrozumiteľné. Tejto požiadavke časopis vyhovuje. Ohľad na čitateľa v práci redaktorov sme sledovali hlavne pri používaní cudzích slov. Redaktori vo svojich autorských textoch málo známe cudzie slová nepoužívali. V textoch externých prispievateľov ich nahrádzali domácimi výrazmi (*kontra* – *proti*, *kvázi* – *akoby*, *ordinárny spôsob* – *hrubý*), alebo za cudzím slovom (najmä v odborných textoch) uviedli domáci výraz: *malígny* (*zhubný*) *nádor*.

6. Záver. Na základe našej sondy konštatujeme: a) redaktori ovládajú kodifikáciu (svedčí o tom malý počet jazykových zásahov pri jazykovej úprave textov), b) majú schopnosť posudzovať primeranosť a vhodnosť výrazových prostriedkov, c) usilujú sa svoj jazykový prejav (písaný) zdokonaľovať (používajú Krátky slovník slovenského jazyka, Pravidlá slovenského pravopisu, svoje pochybnosti konzultujú s jazykovým redaktorom). Keď si zoberieme Horeckého (1991) hlavné kritérium, ktoré použil pri klasifikácii jazykového vedomia, a to spôsob formovania jazykového vedomia, môžeme povedať, že v tejto skupine používateľov jazyka ide o poučené jazykové vedomie: ich jazykové vedomie sa formuje kombináciou vlastného (už získaného) názoru na jazyk so štúdiom poznatkov vedeckých bádateľov. Jazykové vedomie redaktorov časopisu však nemôžeme považovať za kultivované (podľa J. Horeckého, 1991, je to vyššia forma jazykového vedomia) – nedovoľuje nám to charakter jazykových chýb, ktoré v texte článku uvádzame.

Literatúra

HORECKÝ, J.: Jazykové vedomie. Jazykovedný časopis, 42, 1991, s. 81 – 88.

ORAVCOVÁ, A.: O vzťahu k spisovnému jazyku. (Na margo výsledkov ankety Čs. rozhlasu v Bratislave.) Slovenská reč, 55, 1990, s. 95 – 107.

TECHTMEIER, B. a kol.: Tézy o jazykovej kultúre. (Preložil Š. Michalus.) Slovenská reč, 52, 1987, s. 3 – 15.

Ingrid Hrubaničová

VÝRAZOVÁ CHARAKTERISTIKA SLOVENSKEJ ROMANTICKEJ BALADY (Analýza Bottovej básne Žltá ľalia)

Jedným z inšpiračných zdrojov európskeho romantizmu bola ľudová slovesnosť. Pre slovenský literárny romantizmus sa ľudová slovesnosť – predovšetkým pieseň – stala východiskom národnej literatúry. Orientácia na národný folklór, absolutizácia estetickej hodnoty slovenskej ľudovej piesne, prijatie ľudovej poetiky ako novej básnickej poetiky sú prejavy, ktoré súviseli so špecifickým charakterom slovenského romantizmu predstavujúceho v danom historickom čase nielen literárny, ale aj národno-spoločenský program odrážajúci sa v úsilí o plné konštituovanie národa.

Hoci romantickej (štúrovskej) poézii nešlo o pasívne preberanie, napodobňovanie ľudovej poézie, ale o uplatnenie, resp. pretvorenie niektorých jej impulzov najmä z oblasti formy (jazyk, poetika ľudovej slovesnosti), musela sa vyrovnávať s rozporom, ktorý v tomto type poézie vznikol zo zrážky dvoch protichodných estetík (porov. Miko, 1976, s. 277): estetiky totožnosti, ktorou sa vyznačovala prevzatá ľudová poetika (prozodický stereotyp piesňového verša), a estetiky rozdielu, princípu individualizmu a subjektivismu, ktorý vo vzťahu k tvorcovi nastolil romantizmus. Inými slovami povedané na jednej strane tu bol prijatý (Štúrov) estetický program zdôrazňujúci "jednotu ducha s predmetnosťou", "syntézu subjektívneho a objektívneho" (porov. Pišút, 1960, s. 355 – 356), na druhej strane úsilie o vlastné, individuálne romantické vystúpenie. Romantický básnik musel preto hľadať spôsob a prostriedky na skĺbenie oboch princípov tak, aby rešpektovaním jedného vyjadril zároveň druhý. Bol to spôsob tvorby, ktorý by sme – v porovnaní s inonárodnými romantizmami – mohli označiť ako "slovenský romantický kompromis". Stal sa optimálnym riešením, ak sa básnik neuspokojil s bezúčelným ponáškovým básnením, alebo ak sa nechcel stať z hľadiska štúrovskeho ortodoxného programu odsúdeniahodným druhým krajným pólom – "subjektívnym extrémistom" (Dejiny slovenskej literatúry, 1960, s. 355).

Poezia hlavných predstaviteľov slovenského romantizmu presvedča o tom, že tvorba založená na spomínanom "kompromise" bola úspešná a literárny subjekt sa vedel romanticky prejavíť aj prostredníctvom poetiky, ktorá tomuto prejavu poskytovala dosť obmedzený priestor. Samozrejme, tento prejav bol u niektorých autorov výraznejší (J. Kráľ), u iných zastretý, kladúci väčšie nároky na odhaľovacie schopnosti adresáta.

Mieru individuálneho a programového romantického prejavu sme sa rozhodli pozorovať v žánri, ktorý sa formou i tematikou opiera o ľudovú slovesnosť – v romantickej balade. Zvolili sme si baladu J. Botto *Žltá ľalia* a v jej výrazovej rovine tie prvky, v ktorých sa najviac odráža špecifickosť Bottovho romantického prejavu: je to obraznosť, lexikálne obsadenie verša, kategória baladického hrdinu a kategória rozprávača. Popri analýze týchto prostriedkov nevyhne sa ani všeobecnejším odbočeniam súvisiacim s našou témou, ku ktorým nás inšpiroval študovaný materiál a literatúra.

1. *Žltá ľalia* – jej domáce a cudzie literárne vzory. – Hneď po revolučnom výbuchu (1848) odchádza J. Botto z Pešti domov do rodnej Rimavy. Hoci ešte v marci 1848 napísal pod vplyvom Petöfiho básne *Talpra Magyar* svoj pochod – *Hor sa, Slovák!*, sám "nepochodoval s revoltou", ako o ňom napísal P. Vongrej (1986, s. 40) v beletristickom životopise *Súdny deň* básne. "Ukryl sa, stratil sa v rodisku pri otcovi a bratovi. Nezaprel v sebe vekovitú sedliacku opatrnosť prostého dedinčana, a preto ani nezažil na vlastnej koži jedinečnosť revolučnej chvíle...". Namiesto revolučných agitiek a výziev sa J. Botto venuje v tom čase náročnejším žánrom. Popri iných básňach píše balady *Lucijný stolček* a *Žltá ľalia*. Predlohou *Žltej ľalie* bola preňho "prostonárodná povest" počutá na Rimave". Hoci sa toto Bottovo konštatovanie v literatúre o romantizme často cituje, v tomto prípade práce komparatívneho charakteru zdôrazňujú viac vplyv Bürgerovej nemeckej balady *Lenóra* a jej slovenských variantov – balady *Ucieczka* A. Mickiewicza a Erbenovej balady *Svatební košile* (Klátik, 1977; Kraus, 1966) – než menej známu domácu folklórnu predlohu.

Určovanie miery vplyvu domácej folklórnej tradície a jestvujúcich cudzích (zvyčajne slovenských) literárnych predlôh je v sledovanej vetve romantizmu úzko späté s ľudovou slovesnosťou hlavným zameraním širšieho skúmania. Napríklad rad štúdií venovaných Erbenovej baladike, jej kontaktom s domácim folklórom a inými, najmä poľskými vzormi, v sedemdesiatych rokoch uverejnila v časopise *Slavia* V. Bechyňová. V jednej z nich vyjadrila charakteristiku Erbenovej tvorby, ktorá platí pre baladickú tvorbu všeobecne. Autorka hovorí, že u Erbena všetky motívy a významy skladieb vychádzajú z ľudového podania, ba dokonca aj tam, kde sa zdá, že sa básnik odchyľuje od ľudovej predlohy a sčasti aj od literárnych vzorov, objavíme príčinu odchýlky v inej ľudovej predlohe (Bechyňová, 1977, s. 407). Pre písanie umelých balád bolo teda prirodzené kombinovanie motívov z viacerých prameňov. Napokon variačný proces spôsobený vzájomným preberaním látok je typický aj pre pôvodnú ľudovú tvorbu (porov. Zilynskyj, 1978).

Mnohé baladické motívy boli spoločné aj pre kultúry iných národov, čo vyplývalo z totožných životných situácií. Preto autori inšpirujúci sa takouto všeo-

becne rozšírenou témou sa snažili dať dielu pečať vlastnej národnej, resp. folklórnej jedinečnosti. Prejavovalo sa to napr. umiestňovaním príbehu do konkrétnych zemepisných a historických reálií, využívaním domácej ľudovej démonológie, rastlinnej symboliky alebo iným spôsobom. V Mickiewiczovej balade *Ucieczka* je to napr. zemepisné pomenovanie hora *Mendoga*, naznačujúce poľskú pôvodnosť príbehu: *Dom mój na górze Mendoga*, odpovedá umrlec na otázku dievčiny, kam ju vedie. Básnik v poznámke uvádza, že *Mendoga* je hora "pod Nowogródkiem" obrátená k cintorínu. Podľa toho *Isť na Mendogovu horu* znamená v tom kraji (v Litve) zomrieť. Iná autorova poznámka sa týka názvov bylín objavujúcich sa v uvedenej balade – *kwiat paprót i car ziele*, sú to zeliny, ktoré sa v Litve používali pri čarovaní (porov. Mickiewicz, 1950, s. 123–124).

V *Žltej ľalii* sa s podobnou konkretizáciou nestretávame. Pozrime sa teda, v čom je *Žltá ľalia* podobná lenórskej téme a v čom je bližšia domácej folklórnej tradícii. Ak prijmeme názor, že *Žltá ľalia* je slovenským variantom lenórskej témy (Klátik, 1977), vedľa seba sa ocitnú dva príbehy: jeden spoločný pre Bürgera, Mickiewicza i Erbena – o dievčati, ktoré silou svojej lásky a túžby vyvoláva mŕtveho milého z hrobu a, nepoznajúc jeho neživú podobu, nasleduje umrlca hrôzostrašnou nočnou prírodou k jeho domu – hrobu; druhý, Bottov príbeh o Adamovi a Eve, ktorá poruší sľub manželskej vernosti "až za hrob" a bohatstvom zlákaná očakáva príchod nového ženicha (v čiernom fračku s kopýtkami). Namiesto neho však prichádza spod prahu nevolaný mŕtvy Adam ako vykonávateľ trestu za zradu a všetko sa prepadá pod zem.

V monografii *Slovenský a slovanský romantizmus* Z. Klátik (1977, s. 58) upozorňuje síce na odlišnosť konkretizácie fabuly *Žltej ľalie* oproti *Lenóre* (vidí v nej spoločné motívy aj s Mickiewiczovou baladou *Lilije*), no otázka hraníc a miery ľudského citu, téma stretávania sa živého a mŕtveho sveta, "porušenie ich demarkačnej čiary" a potrestanie viny sú tie spoločné znaky, ktoré autorovi umožňujú hodnotiť *Žltú ľaliu* ako variant Bürgerovho invariantu. Isté je, že tieto motivické znaky má *Lenóra* rovnako ako *Žltá ľalia*; sú však rozšírené aj v iných ľudových baladických látkach, ktoré s lenórsym príbehom nemajú nič spoločné. Možno ich nájsť napr. v slovenskej ľudovej balade o sirote, ktorá prichádza k hrobu matky s prosbou, aby ju vzala k sebe, alebo v balade o dievčine, po ktorú prichádza diabol, pretože zavraždila svoje deti, a v iných baladách (porov. Zilynskij, 1978). Okrem toho *Žltej ľalii* nepochybne chýba ten prvok, ktorý je podstatou lenórskeho motívu a často je prítomný aj v našej ľudovej piesni – "radšej dobrovoľná spoločná smrť ako nemožnosť spoločného pozemského života". *Lenórina* neskrtná vášeň a utrpenie vyplývajúce z nemožnosti naplniť ju, hrdinku zbavujú súdnosti, zaslepenosťou nie je schopná v prichádzajúcom milom spoznať umrlca, vidí iba predmet svojej vášne a nasleduje ho viac-menej dobrovoľne. V tom zmysle nie je smrť hrdinky potrestaním viny, ako sa to zvyčajne interpretuje. Záver balady je omilostňujúci – tak je signalizovaný v *Nezahudovom* preklade *Lenóry*, uverejnenom v časopise *Sokol* r. 1868: *Znášaj a trp! čo pukne hrud! / A Boží hněv v nebi nebud! / Bôh t'a tela zbavuje, / Nad dušou sa smiluje!* (s. 227). Príchod mŕtveho je u J. Bottu

naplnením spravodlivosti, trestom za manželskú zradu, ale aj za sociálnu a prírodnú spreneveru hrdinky v duchu konvenčnej patriarchálnej etiky. Eva zradila Adama i prostredie, z ktorého pochádza, dala sa zlákať bohatstvom, palotou a mestom.

Na rozdiel od značne modifikovaného lenórskeho motívu odkazuje však Bottova balada na najstarší slovenský baladický motív premeny človeka, pokračovanie jeho života v inej, neľudskej živej forme. Najstaršie slovenské ľudové balady zachované zo stredoveku obsahujú tento antropomorfný jav: v balade Mati dievča zháňa (novšia podoba Išli hudci horou) zaklína matka dcéru na javor a v balade Vydala mamka, vydala dcéru do cudzej krajiny sa dievčina premieňa na vtáka, aby mohla priletieť k matke (porov. Minárik, 1977, s. 254–260). V neskorších slovenských baladách pribúda motív premeny človeka na kvet ako symbol nevinnnej smrti, napr. na hrobch milencov, ktorým bránili v láske, vyrastá biely rozmarín a šalvia, ľalia; biela ruža kvitne z krvi mládenca, ktorého zabili bratia jeho milej; biela ľalia kvitne na hrobe dievčiny, ktorú zabil milý (zbierky slovenských ľudových balád).

Dominantnosť antropomorfného motívu v Bottovej baladickej skladbe predznamenáva už jej názov. V skladbe sa tento motív často opakuje prostredníctvom metafory, ktorá tu plní trojakú funkciu: charakterizuje reč osobného ľudového rozprávača, prostredníctvom nej sa charakterizuje epická kategória baladického hrdinu a v nej sa odráža romantické sebavyjadrenie lyrického subjektu.

2. Obraznosť v Žltej ľalii. – V teórii metafory, u nás súhrnne podanej v knihe V. Krupa (1990), sa rozlišujú dva základné spôsoby metaforizácie. Prvý spôsob je v prenášaní vehikula z oblasti živej alebo neživej prírody na tenor z oblasti ľudského sveta, v druhom prípade sa na tenor z oblasti živej alebo neživej prírody prenáša vehikulum z oblasti ľudského sveta. Na označenie prvého typu metafory sa používa termín antropopetálna metafora, druhý typ je antropocentrická metafora (Krupa, 1990, s. 157). U J. Bottu sa v Žltej ľalii využíva viac antropopetálna obraznosť, čo súvisí so zdôrazňovaním už spomínaného základného motívu balady – premeny človeka na rastlinu. Metaforou a prirovnaním sa v reči osobného rozprávača príbehu, starej matere – pamätnícky príbehu, charakterizuje hrdinka takto: *anjel biely* (Hej, Evička, anjel biely); *perlička* (Ach, Evička, má perlička); *kukučka* (a Evička samučká / vzdychá tu jak kukučka); *ruža* (Škoda ruži na kaluži, / keď môže byť, kde zatúži); *žltá ľalia* (rastie, kvety rozvíja / Evka, žltá ľalia).

Všetky obrazy sú konvenčné, typické pre ľudovú poéziu. Ich uplatnením sa baladický hrdina ako epická kategória (Harpán, 1986, s. 217) charakterizuje neepicky – obrazne, skratkovito, na rozdiel od Bürgera i Erbena, kde sa charakter hrdiniek zobrazuje prostredníctvom opisov ich konania, psychických stavov a pod., napr.:

Lenóre je stratený / Pozdrav i bozk milený. / Schodí na hor i dol rādy, / Pýta sa na milého; / Kto by kýval, dal porady, / Nieto ani jedného. / A keď stichly vojska hlasy, / Havranné ruve si vlasy; / Na zem hodí sa razom / S divým oka výrazom..." (preklad Lenóry, s. 225)

...A před tou mocnou světící / viděti pannu klečící: / klečela, líce sklonené / ruce na prsa složené; / slzy jí z očí padaly, / žalem se řádra zdvíhaly. / A když slzička upadla, / v ty bílé řádra zapadla ... (Erben: Svatební košile, 1960, s. 33).

Zatiaľ čo vo výraze Žltej ľalie dominuje antropopetálna metafora (obraznosť), v ostatných variantoch lenórskej témy prevláda antropocentrická metafora. Napríklad u K. J. Erbena je dôležitým prostriedkom v tej časti, ktorá zachytáva nočné putovanie dievčiny a umrlca – teda na mieste, kde sa stupňuje dramatismus deja a umocňuje atmosféra hrôzy:

Psi houfem ve vsi zavyli, / Když ty pocestné zvětřili; / a vyli, vyli divnou věc: / žetě nablízku umrlce... (s. 36); a kulich hlásal pověsti: / žetě nablízku neštěstí... (s. 37); Ho, ten růženec z klokočí / jako had tebe otočí! / Zúží tě, ztáhne tobě dech ... (s. 37–38); modrá světélka láskují... (s. 38); a žabí hávěť v potoce / pohřební píseň skřehoce... (s. 38); Ostřice dívku ubohou / břitvami řeže do nohou... (s. 38); Hoho, to zlato proklaté / má hrany ostře špičaté! / Bodá tě – a mně nejnak, / zahod' to, budeš jako pták!... (s. 39).

Na tento typ metafory nie je v Žltej ľalii priestor nielen preto, že chýba motív nočného putovania. J. Botto sa v celej skladbe vyhýba zdôrazňovaniu hrôzy a dramatismu lexikálnymi prostriedkami. Postupuje dokonca opačne – potláča a zjemňuje dramatismus aj na miestach, kde je zjavný z rozvíjania deja. Slúži mu na to kategória "vnútorného", resp. osobného rozprávača, ktorá okrem ľudovej obraznosti na tento cieľ využíva aj deminutívnu lexiku.

3. Rozprávač v Žltej ľalii. – V rade typologicky príbuzných balád sa J. Botto odlišuje od ostatných aj spôsobom rozprávania príbehu. K J. Erben i A. Mickiewicz na prerozprávanie deja využívajú epickú er-formu rozprávania. Autorský rozprávač vstupuje priamo do baladického deja, čím vzniká dojem stotožnenia sa literárneho subjektu s rozprávaným. J. Botto sa od vlastného baladického príbehu dištancuje, a tým aj od takého stanoviska voči hrdinke, aké zaujíma osobný rozprávač – pamätníčka udalosti. Sú tu teda dvaja rozprávači: autor, ktorý prológom a epilógom rámcuje strednú časť balady, a "prerозprávač" – príbeh prerозprávajú starou mamou. Osobný rozprávač hrôzostrašný príbeh podáva ako rozprávku o idylickom živote Evy a o jej smutnom konci. Tento rozprávač sa nezameriava na hromadenie hrôzy, ako je to napr. u K. J. Erbena. Najdramatickejší motív stretnutia mŕtveho so živou sa tu realizuje na omnoho menšej ploche. Väčšia časť je zameraná na vykreslenie šťastného života manželskej dvojice a na udalosti po Adamovej smrti. Zjemnenie rozprávania sa dosahuje najmä deminutívami charakterizujúcimi reč stareny. Príznakové sú najmä na miestach, kde pôsobia kontrastne k vyjadrovanému obsahu. Často sa od strofy k strofe, v závislosti od rozvíjania deja mení ich funkcia. Napríklad vo veršoch *Kým Evička s čistcom beží / už Adamček mŕtvy leží ...* deminutívne tvary osobných mien potláčajú tragickosť udalosti (smrť) a udržiavajú atmosféru idylickosti a šťastia vo vzťahu, ktorý sa podľa prísahy nekončí ani smrťou jedného z dvojice. V ďalšej strofe opakované deminutívum *hrobček* už nadobúda mierne ironizujúci charakter vyúsťujúci do rozprávačkinho odsúdenia Evinho zabudnutia na sľub: *Už sa hrobček ul'ahýna, / žena muža zapomína; / sotva hrobček ul'ahnutý, / už je Adam zabudnutý ...* (s. 337). Voľba deminutívnej lexiky v reči rozprávača je motivovaná z hľadiska adresáta rozprávania. Sú to mladí ľudia, pre starú mat' teda deti. Tento prvok pôsobí proti vnútornej dramatickosti balady a vná-

ša nádych neskutočnosti, fantastickosti príbehu. Aj v balade Svatební košile sa využívajú deminutíva, no na rozdiel od J. Bottu tragickosť príbehu umocňujú, vyvolávajú súcit so smutným životom hrdinky.

Z doterajších úvah o Žltej ľalii vychodí, že Bottova obraznosť je folklórna. Spolu s deminutívnou lexikou, využívaním anafory, epifory a epanastrofy pribúdajú ďalšie atribúty ľudovej poézie. Bottova strofa je týmito prostriedkami pretážená. Pociťuje sa ich redundancia, retardujú dej, pôsobia viac-menej umelo, ornamentálne, na úkor informatívnosti a epickosti. Možno to ilustrovať konfrontáciou začiatkov rozprávania baladických príbehov u J. Bottu a K. J. Erbena, pretože v oboch prípadoch sa podáva rovnaká informácia – minulý život hrdiniek, odlišní sú však rozprávači (to si nebudeme všímať):

Stála tu raz chalupčička
samá, samá samučičká.
Stála ona medzi lesy,
jak ľalija medzi plesy;
a v nej mužik so ženičkou,
ako holub s holubičkou.
Žili si tu v zime, v lete,
nevedeli nič o svete –
žili si tu sami dvaja
jak dakedy vprostřed raja
sám Adamček, sám s Evičkou
ako holub s holubičkou.

(J. Botto: Súborné dielo, 1955,
s. 336)

Žel bohu! kde můj tatíček?
Již na něm roste trávníček!
Žel bohu! kde má mátička?
Tam leží – podle tatíčka!
Sestra do roka nežila,
bratra mi koule zabila.
Měla jsem, smutná, milého,
život bych dala pro něho!
Do ciziny se obrátil,
potud se ještě nevrátil.

(K. J. Erben: Kytice, 1960,
s. 33)

Dvanásť veršov v Žltej ľalii obsahuje jednu epickú informáciu: hovorí sa v nich o idylickom živote manželskej dvojice na samote. U K. J. Erbena takmer každý nový verš prináša novú informáciu: hrdinke zomrel otec, do roka matka, sestra, brat zahynul v boji, milý sa nevrátil z cudziny. Smerujú tiež k jedinej pointe – dievčina je opustená sirota, ale ich pestrosť Erbenovu strofu dynamizuje, graduje. Pokúsime sa teraz "prebásniť" Bottovu strofu tak, že ju zbavíme opakovaných slov a prirovnaní, nezmeníme charakter verša (rytmus, rým) a zachováme jej základnú informáciu.

Stála tu raz chalupčička,
medzi lesmi – samučičká.
V nej Adamček aj s Evičkou
ako holub s holubičkou.

alebo

A v nej Adam aj s Evičkou
ako holub s holubičkou.

Z pôvodných dvanástich veršov zostali štyri. Z nich prvé dva verše vyjadrujú tú istú informáciu ako pôvodné štyri – určenie miesta príbehu (chalúpka uprostred prírody na samote). V našom experimente sme úplne vypustili prirovnanie *jak ľalija medzi plesy*, pretože tento verš je len potvrdením druhého verša v Bottovej strofe (*sama, sama, samučičká*). Prirovnaním chalúpkky k ľalii sa však význam "izolovanosti, uzavretosti" rozširuje o význam "čistoty, neporušenosti" (*chalúpka – ľalia*,

teda život v chalúpke je mravne bezúhonný). Tento signál vyplývajúci z ľudovej symboliky je dosť podstatný vzhľadom na ďalšie rozvíjanie deja a ústredný baladický konflikt vyplývajúci z hrdinkinho prestúpenia zákona morálky ľudu.

Druhý a tretí verš pozmenenej strofy by mal obsiahnuť pôvodných osem veršov. Voľbou verša s konkrétnymi menami protagonistov príbehu (*Adamček aj s Evičkou*) namiesto všeobecného označenia (*mužik so ženičkou*) sme zachovali biblickú symbolickosť pôvodných veršov a prirovnaním *ako holub s holubičkou* zasa celkovú atmosféru pôvodnej strofy, atmosféru šťastia a pokoja "ako v raji". Opäť sa nám však nepodarilo zahrnúť verše zdôrazňujúce archetypálny etický princíp stotožňujúci späťosť s prírodou s mravnou čistotou a "svet" (mesto) s mravným úpadkom: *Žili si tu v zime, v lete, / nevedeli nič o svete* –, obrazne vyjadrený už v prirovnaní chalúčky k ľalii.

Ukazuje sa teda, že naša experimentálna strofa by v štruktúre Bottovej balady neobstála. Aj tie výrazové prostriedky, ktoré na prvý pohľad pôsobia ako nadbytočné, majú v kompozícii celej balady svoju funkciu. V našom konkrétnom úryvku sú podriadené rozprávaniu a rozprávačovi, ktorý reprezentuje svet konvenčnej morálky ľudu a z toho pohľadu hodnotí aj konanie hrdinky i celý baladický príbeh.

Na začiatku sme si za cieľ príspevku určili odhaliť mieru programového a individuálneho romantického vyjadrenia v Bottovej Žltej ľalii cez jej výrazovú rovinu. Môžeme povedať, že všetky znaky a prostriedky, o ktorých sme tu doteraz uvažovali, svedčia v prospech uplatňovania programovej estetiky slovenského romantizmu (konvenčná ľudová poetika, estetika i etika). Je tu však ešte jedna kategória, o ktorej sme sa už zmienili: autorský rozprávač rámcujúci prológom a epilógom vlastný baladický príbeh. Pomocou tejto kategórie vyjadruje J. Botto svoj romantický postoj – odmietanie uzavretia príbehu tak, ako ho podáva ľudový rozprávač: *Vtom ju pojme do náručia – / on rumenie, ona bľadne: / kohút spieva – víchry zhučia – / i všetko sa vraz prepadne* (s. 341). Autorský rozprávač považuje trest, ktorý postihol hrdinku, za príliš krutý. V jeho podaní Eva neumiera, ale mení sa na žltú ľaliu a trpí za previnenie "v tŕní a chrastí". Vo voľbe antropomorfného motívu sa odráža romantické sebavyjadrenie lyrického subjektu. Je to vyjadrenie síce opäť prostredníctvom ľudového motívu, no kým v ľudovej slovesnosti premena človeka na biely kvet symbolizuje nevinnú smrť, priestupok Bottovej hrdinky naznačuje autorom modifikovaný motív premeny na žltú (nie bielu) ľaliu.

Záver. Naše poznámky o motivácii a charakteristických výrazových prostriedkoch v Bottovej Žltej ľalii ukazujú, že aj v takom žánri, ktorý sa formou a obsahom opiera o ľudovú slovesnosť, romantický literárny subjekt nachádza priestor na vlastné sebavyjadrenie.

Literatúra

BECHYŇOVÁ, V.: Česká poezie v polovine 19. stol. a slovanská lidová slovesnosť. *Slavia*, 46, 1977, s. 402–412.

BOTTO, J.: Žltá ľalia. Súborné dielo. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1955, s. 335–341.

- BURLASOVÁ, S.: V širom poli rokyta I. Bratislava, Tatran 1982.
- ERBEN, K. J.: Svatební košile. Kytice. Praha, Státní nakladatelství dětské knihy 1960, s. 33–43.
- HARPAŇ, M.: Teória literatúry. Nový Sad, Obzor 1986, s. 216–218.
- KLÁTIK, Z.: Premeny lenórskej témy v slovanskej romantickej balade. In: Slovenský a slovanský romantizmus. Bratislava, Veda 1977, s. 35–80.
- KRAUS, C.: Slovenská romantická balada. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 272 s.
- KRUPA, V.: Metafora na rozhraní vedeckých disciplín. Bratislava, Tatran 1990, s. 157.
- MICKIEWICZ, A.: Uciezka. Ballady i romanse. Warszawa, Księzka i Wiedza 1950, s. 122–127.
- MIKO, F.: Romantická balada a lyrický subjekt. In: O interpretácii umeleckého textu. Nitra, Pedagogická fakulta 1976, s. 269–280.
- NEZABUDOV: Bürger – Lenóra. Sokol, 7, 1868, č. 8, s. 225–227.
- PIŠŮT, M. a kol.: Dejiny slovenskej literatúry. Zv. 2. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960, s. 355–361.
- VONGREJ, P.: Súdny deň básne. Bratislava, Tatran 1986. 168 s.
- ZILYNSKIJ, O.: Slovenská ľudová balada v internetníckom kontexte. Bratislava, Veda 1978. 440 s.

Vlado Uhlár

PRIEZVISKÁ A RODINNÉ PRIVLASTŇOVACIE PRÍDAVNÉ MENÁ (Krajčej, Pavle, Balažoviech, Ďurech a pod.)

Rodinné privlastňovacie prídavné mená ako kolektívne mená v ľudovej reči vyjadrujú príslušnosť k celej rodine. Viazu sa na priezviská, prímená i prezývky a v nárečiach majú značné bohatstvo tvarov. V ľudovej reči majú tú istú podobu pre všetky rody a pády (Morfológia slovenského jazyka, 1966). V slovenskej lexike nie sú nepríťažlivou vrstvou slov, lebo sa týkajú aj antroponomastiky a národopisu a majú odraz aj v spisovnom tvarosloví, pretože niektoré podoby sa z ľudovej reči dostali aj do spisovného jazyka a jeho normy.

Ľudový ráz týchto mien sa v hovorovom štýle spisovného jazyka jasne pociťuje a súčasne je znakom sviežosti, živosti a tvarového bohatstva slovenčiny; túto jej vlastnosť treba primerane využívať i v tomto racionálnom a pretechnizovanom veku, lebo poskytuje i nepochybné stylistické hodnoty.

Prípomeňme si, ako oživujúco a podnetne pôsobí v Sládkovičovom Detvane podoba priezvisk osôb *Martin Hudcovie* a *Janko Zvalovie* a v známej veľkej Hviezdoslavovej balade podoba *Zuzanka Hraškovie*. Pavol Országh-Hviezdoslav bol opatrovateľke jeho odkazu a diela Elene Hegerovej v Hviezdoslavovom múzeu v Dolnom Kubíne vždy iba *Paľkom Vyšňanovie*, ako týchto Országhovcov nazývali jeho spolurodáci.

V hovorovom štýle spisovného jazyka sa v zhode s nárečím namiesto základného tvaru priezviska v spojení s dôvernou (hypokoristickou) podobou krstného mena používa zväčša i priezvisko v príznakovom tvare rodinnej príslušnosti, napr. *Mišo Okál'ovie* (Okál'), *Jožo Kolárovie* (Kolár), *Paľo Mičké* (Mičko), *Anica Bučko-vie* (Buček), *Žoša Kmet'ovie* (Kmet') a pod.

Z hovorového štýlu do všeobecného povedomia vstúpili aj privlastňovacie prídavné mená tvorené slovotvornou príponou *-ovie*. Na vyvolanie bezprostrednosti

ľudového prostredia využíva Eudo Bešeňovský v knižke pre mládež *Dedinôčka milá* z r. 1940 pre svojich chlapčenských hrdinov podoby *Belo Katusiakovie*, *Jano Porubovie*, *Jardo Dorinovie*, ale i *Kvaškovie bundáš*.

Timrava uviedla do literatúry podoby *tetka Krutišoje*, *Anča Šovdoje*, *prístavok Likoje*, ale už *gazda Riľkovie* (je to vari viacej spisovné ako podobné *Zuza Kúdelkovie-Cvemoška*). Zlata Dôňčová, ktorá vyrástla na hornom Ponitří (Nadlice), v knihe autobiografického rázu *Netýkavka* (z r. 1974) o dospievaní dievčaťa (nepochybne z Nadlic a susedných Chynorian) v zhode s ľudovou rečou isteže zámerne uvádza podoby:

Artúr Belkeje, Jano Ožej si berie Marku Belkeje, Jožo Čerepáreje, Paľo Ďatelinkeje, nénika Poštrkeje, Margita Grakeje, Elena Bakeje, Fero Jančovičeje, Jožko Gáľiseje, Jožko Běbjakeje, Iva Jančovičeje s Terkou Pauleneje, Tonka Bezákeje, Valent Magdoleneje, Viktor Krivošeje, Mara Mišeje, Anna Mikeje (ale už v spisovnej podobe mlynárovie Vavrince).

Tieto podoby používa sústavne a do literatúry ich uvádza zámerne, čo sa dá odobriť z jej vlasteneckého lokálpatriotizmu najlepšieho úmyslu.

Z rodinných privlastňovacích prídavných mien sa podoby so sufixom *-ovie* v spisovnom jazyku uplatňujú celkom funkčne a systémovo. Ich pôvod je v privlastňovacích prídavných menách (osobných) priezvisk, v ktorých sa prípona neutra pl. zdĺžila (i v niektorých nárečiach bývajú tvary *otcové deti*), alebo skôr nastalo vyrovnanie analógiou so stredoslovenskou nárečovou (systémovou) podobou prídavných mien (neutrum pl. *dobrie*, *mladie*, *milie*, *veľkie deti*, *husi*) na podobu so sufixom *-ovie*: *Javorovie* (deti), *Urbánkovie* (divadlá), *Hlinkovie* (hrady), *Zelinovie* (zeme), *Rázusovie* (dievky) a pod.

Podoby so sufixom *-ovie* sa uplatňujú aj v spojeniach s osobnými podstatnými menami, napr. *sused*, *richtár*, *kostolník*, *svák*, *ujček*, *strýko*, *učiteľ*: *susedovie dievča*, *richtárovie syn*, *kostolníkovie chlapec*, *učiteľovie slúžka*, *svákovie kone*, *ujčekovie hromádky*, *strýkovie kapustné hrady*...

V konfrontácii s výkladmi českých jazykovedcov V. Vážného a F. Trávníčka, ktorí študovali tieto tvary v slovenčine, J. Stanislav (1958) hovoril o neistote v otázke názorov na pôvod rodinných privlastňovacích prídavných mien a mienil, že pôvodnejšie a starobylejšie sú tvary so sufixom *-oviech*, ktoré často nachádzal v jazykových pamiatkach predspisovného obdobia od 16. stor. v súdnych majetkových sporoch a pod., hojne zo západného i stredného Slovenska, napr. *Tomoviech*, *Jačuroviech*, *Tomášoviech*, *Ondrejoviech* atď. J. Stanislav uvažoval, že v tvaroch so sufixom *-oviech* zanikalo koncové *-ch* ako v iných spojeniach, kde strácalo funkčné uplatnenie, napr. *sto zlatí* namiesto *sto zlatých*, *f susedie* namiesto *v susediech*.

Sám sa nazdávam, že v tvaroch so sufixom *-oviech* z pôvodných tvarov so sufixom *-ovie* koncové *-ch* bolo iba prisunuté vplyvom analógie gen. pl. prídavných mien zo spojení s občasnými priezviskami takéhoto pôvodu, napr. *Fraňo Malých*, *Števo Predných*, *Juro Tvrдых*, *Mišo Púchych*, *Vavro Pochylých*, *Ondro Múdрых* atď.

Rozšírenie rodinných privlastňovacích prídavných mien so sufixom *-ovie* je najčastejšie v Liptove a na Orave, na okolí Banskej Bystrice, Banskej Štiavnice,

Modrého Kameňa, ale sú aj na Kysuciach a v okolí Bytče (Atlas slovenského jazyka, 1978). Podoby *Hraškovie, Hudcovie, Zvalovie, Mudroňovie, Vansovie, Zochovie, Stodolovie* a pod. žijú už v povedomí takmer všetkých kultúrnych vrstiev národa.

Tvary rodinných privlastňovacích prídavných mien so sufixom *-ove* sú doložené z južných častí stredného Slovenska z Novohradu a Malohontu, napr. *Eva Strakove, Zuza Čaníkove, Hana Keľove, Eva Bučkove, Il'a Hodžove* a pod. a takéto tvary sú aj v severných východoslovenských nárečiach, kým vo všeobecnosti vo východoslovenských nárečiach sú tvary so sufixom *-ovo*, napr. *Celuchovo, Marhefokovo, Feckovo, Sabolovo, Germuškov, Zamborovo, Machalovo, Džešatnikovo* a pod.

Z tvarov so sufixom *-ovie* najmä zjednodušením výslovnosti (v rýchlom tempe reči vypadnutím intervokálneho *-v-*) dobre pochopíme vznik ďalších nárečových foriem z rodinných privlastňovacích prídavných mien so zakončením na *-oje* (z pôv. *-ie*), ktoré sú domáce v Malohonte (na rieke Rimave), v Novohrade a zo Zvolenskej stolice a z horného Tekova od Kremnice prenikajú aj do horného Turca. Poznáme ich u Timravy z Polichna a Ábelovej a z Polichna je aj doklad v Atlase slovenského jazyka III/2 *Gaškoje*, z Horného Tisovníka *Kováčoje*, od Zvolena *Pavličoje*, od Kremnice zo Slaskej *Hlaváčoje* a pod.

Po mäkkých spoluhláskach namiesto sufixu *-ovie* bol sufix *-evie* a z takých tvarov vznikli rodinné privlastňovacie prídavné mená so sufixom *-eje*, ktoré sú v časti horného Ponitria od Topoľčian povyše k Prievidzi a presahujú aj do Turca k Slovanom (*Turcereje*) a Kaľamenovej (*Košuteje, Zuriaňeje*). Uplatnila ich vo svojej próze spisovateľka Z. Dôňčová. Z Rybian poznáme podoby *Mináreje, Beňačkeje, Kasaleje, Horváteje*, z Bošian *Korceje, Halmeje, Dolníkeje*, z Veľkých Uheriec *Králeje, Mališkeje, Foltaneje, Slúkeje*, z Veľkých Bielic *Dvončeje, Beňuškeje, Koterceje, Kmeťeje, Beneje*, z Hradca od Prievidze *Drozdeje, Laľucheje, Čardeje, Čičmanceje* atď. a obdobne z Bojníc *Vavříkeje, Mečiareje, Kočnereje* a pod.

Suffixom *-oviech* sa tvoria rodinné privlastňovacie prídavné mená na Považí (Púchov), napr. *Svoreň – Svoreňoviech, Korapka – Korapkoviech*. Z Bánoviec a okolia sú doložené takéto podoby v starých priezviskách *Balažoviech, Minaroviech, Pohanoviech, Ďurikoviech* (Jánošík, 1933, 1941).

Suffixom *-éch* sa tvoria rodinné privlastňovacie prídavné mená na Považí pri Piešťanoch, napr. *Žažo – Žažéch, Dinga – Dingéch*, tak aj od Myjavy. Skráteným sufixom *-ech* sa tvoria takéto podoby pri Trnave: *Futák – Futákech, Hulák – Hulákech*, v Nitrianskej Blatnici *Marton – Martonech, Kolka – Kolkech, Krumpár – Krumpárech*, na Považí pri Púchove, napr. *Behro – Behrech, Tmák – Tmákech, Panák – Panákech*, ale takisto sú aj od Rajca *Kul'a – Kulech*.

Z rodinných privlastňovacích prídavných mien so sufixom s kontrakciou *-é* poznáme takéto tvary od Myjavy (Turá Lúka), od Trenčína (Záblatie), od Bánoviec z Podlužian (*Smolké, Švecé*), hojné sú v Turci v Martine a Priekope: *Mičké, Krpelcé, Galandé, Tomké, Frličké*, po dlhej slabike je krátke *-e*: *Nováke, Vladáre, Pavlíke*.

Tvary s krátkym sufixom *-e* sú napr. od Martina zo Sklabine a Turian (*Belice, Fekiše*), od Prievidze z Nedožier (*Šime*), z dedín od Bánoviec z Dolných Naštíc

a Veľkých Chlievan (*Kasale, Beňačke, Guniše, Guniše-Švondrke*). Z Nedašoviec je priezvisko *Paule* a z Diviackej Novej Vsi *Mišeje*. Tvary sa prelínajú a obdobne sufix s dlhým *-é* i s krátkym *-e*. Zo Skačian sú tvary *Zuzulé, Ďurišé* a skrátené po dlhej slabike *Piláte, Homiake*, ale v susedstve vo Veľkých Bieliciach už *Ďurišeje, Kmet'eje* a v Chlievanoch zasa iba *-e* (*Kasale, Beňačke*).

Na hornom Ponitří sa zistila oblasť s oslabovaním kvantity a s jej zanedbávaním (Uhlár, 1986), preto sú tu v nárečí obce s krátkym sufixom *-e* v rodinných privlastňovacích prídavných menách, ale aj v priezviskách takéhoto tvaru, napr. z Kšínnej sú známe obdobné priezviská: *Ján Adame, Petro Petre, Peter Pavle-Gabriške, Štefan Gabriške-Kalače, Amálka Adame, Milka Michale* (Kubovčák – Šagát, 1984).

Poznámka: Dokonca v názve vrchu alebo hrebeňa je tvar *Baske* (955 m), ktorý namiesto podoby *Baške* (je priezvisko *Baška*) vznikol azda iba pravopisným nedopatrením. Najnovšie tento nezvyčajný tvar *Baske* v monografii Okres Topoľčany (1980) je upravený do systémovej podoby plurálu *Basky* (gen. *Basiek*).

Od priezvisk cudzieho pôvodu zakončených na *-i* (alebo *-y*) bývajú rodinné privlastňovacie prídavné mená so sufixom *-ich* na strednom i západnom Slovensku, napr. *Krčméry – Krčmérych, Škultéty – Škultétych, Polóni – Polónich, Sentiváni – Sentivánich, Gaži – Gažich, Géci – Gécich*.

V hovorovom štýle majú rodinné privlastňovacie prídavné mená vyjadrujúce príslušnosť celej rodine pre všetky pády a rody tú istú podobu. V spisovnom jazyku, a to aj u vzdelancov z dedinského ľudového prostredia vznikajú však ťažkosti pri používaní takýchto neohybných nesklonných tvarov, ak sa žiada presnejšie vyjadriť vzťah príslušnosti k rodine v náležitej podobe. Popri podobách *Prídavkovie, Svrčkové, Beliceje, Zeliných, Tomké* sú známe aj základné tvary *Prídavok, Svrček, Belica, Zelina, Tomka*, sú teda pre používateľa k dispozícii obidve podoby: kolektívna nesklonná i základná ohýbacia. V ľudovej reči sa napr. povie *Bežanovie dvor, svák, dievča*, ale v inej súvislosti sa už hovorí *ideme do Bežanov, bol som u Bežanov ...* Ak však základný tvar priezviska je neznámy (nepoužíva sa), potom aj v ľudovej reči sa vypomáha istými spojeniami; napr. takto je to s priezviskom *Krajčeje* (z mojej osobnej skúsenosti z rodnej Pažite na hornej Nitre): popri spojeniach *do Krajčov, u Krajčov*, ktoré sú najbežnejšie, v dat., akuz. a inštr. sa vždy vyžaduje doplnenie iným podst. menom: *išiel po Krajčeje Gašpara, povedala to Krajčeje Mare, šla s Krajčeje posolkyňou*, lebo tvar *Krajč* (s nezvyčajnou skupinou spoluhlások v zakončení *-jč*) je neznámy a neprijateľný a nebol tu známy ani tvar *Krajčo*. Práve preto sa aj v úradnej podobe (v písomnostiach) uplatňovala iba podoba *Krajčeje*, obdobne *Ďureje, Mišeje*. Nositelia priezvisk *Ďureje, Mišeje* sa ohradzovali proti známejšej podobe *Ďuro, Mišo* v priezvisku ako znevažujúcej, trvali na podobách *Ďureje, Mišeje* zachovávaných v rodinných tradíciách a v starých úradných písomnostiach.

Obdobne je to s priezviskami *Kňaze* (môj spolužiak sa vzpieral proti základnej podobe *Kňaz*), *Drábe*, ale aj *Pavle*. Tlak spisovného jazyka vedie k zaraďovaniu týchto nesklonných priezvisk v skloňovaní k menám cudzieho pôvodu zakončených na *-i, -y, -e, -é, -ä* a pádový vzťah sa potom vyjadruje podobami pomocou mechanic-

kého príberania prípon (zámenných koncoviek) *-ho, -mu, -m: Pavleho, Pavlemu, Pavlem; Mišejeho, Mišejemu, Mišejem.*

Priezviská *Ďurech, Jankech* so zakončením na spoluhlásku sa skloňujú podľa vzoru *chlap* bez ťažkostí: *Ďurecha, Jankecha* atď.

Literatúra

- BUFFA, F.: Matronymické a patronymické názvy v slovenských nárečiach. In: IV. onomastická konferencia. Zostavil M. Majtán. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973.
- BUFFA, F.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 3. Bratislava, Veda 1978.
- KUBOVČÁK, D. – ŠAGAT, M.: Z kroniky bojov. Partizánska brigáda Jána Žižku. Topoľčany, Okresné Vlastivedné múzeum 1984.
- JÁNOŠÍK, A.: Z bánovského nárečia. In: Sborník na počesť Jozefa Škultétyho. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1933, s. 643–652.
- JÁNOŠÍK, A.: Zámenné skloňovanie v bánovskom nárečí. In: Sborník Matice slovenskej, 19, 1941, s. 403–419.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 221–222.
- Okres Topoľčany. Historicko-vlastivedná monografia. Zostavil V. Uhlár. Bratislava, Obzor 1988, s. 310.
- STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 2. Tvaroslovie. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 256–260.
- UHLÁR, V.: Príčiny zanedbávania a oslabovania kvantity v Ponitří. Slovenská reč, 51, 1986, s. 289–295.
- UHLÁR, V.: Nárečia topoľčianskeho okresu. In: Okres Topoľčany. Bratislava, Obzor 1988, s. 299–315.

Miloslava Sokolová

DÔSLEDKY FONOLOGICKÝCH ZMIEN V NOVÝCH PRAVIDLÁCH PRAVOPISU NA SKLOŇOVANIE V SLOVENČINE

Po takmer štyridsiatich rokoch prinášajú nové Pravidlá slovenského pravopisu (1991) opäť podstatnejšie ortografické zmeny, ktoré by mali "racionalizovať" slovenskú pravopisnú sústavu v tých bodoch, kde sa to so zreteľom na vývin jazyka a nové potreby spoločenského života ukázalo odôvodnené a so zreteľom na súčasné kultúrno-spoločenské potreby a na potrebu rešpektovať princíp kontinuity aj možné" (Pravidlá slovenského pravopisu, 1991, s. 14). Po prvý raz v histórii nemajú pravidlá charakter komplexnej jazykovej príručky, ale koncentrujú sa na pravopisné otázky. O to viac prekvapuje, že sa medzi ortografické zásady založené v podstate na konvencii dostali zmeny v jednoznačne systémovom jave, ktoré sa dotýkajú zrušenia niektorých výnimiek v uplatnení tzv. rytmického zákona. Tento bežne rozšírený názov sa používa na označenie menej známeho odborného termínu progresívna neutralizácia kvantitatívneho protikladu $Lg - Lg^0$ (Sabol, 1989, s. 141). Nerealizovanie kvantitatívnej neutralizácie je podmienené tvarotvorne a slovotvorne (Ondruš – Sabol, 1981, s. 116) a poznáme ho pod názvom výnimky z rytmického zákona. V nových pravidlách sa v snahe posilniť pôsobenie rytmického zákona redukovujú doterajšie výnimky z rytmického krátenia: 1. o tvary činných prítomných prídastí tvorených formovou morféomou -úci- (namiesto pôvodných kodifikovaných podôb *vládnúci, píšúci, plžnúci, viažúci, strichnúci* sa kodifikujú podoby *vládnuci, píšuci, plžnuci, viažuci, strichnuci*); 2. o derivačné prípony -ár, -áreň, ak nasledujú po slabike s dlhým vokálom (napr. *prevádzkar, sánkar, výškar, prekážkar, frézar, frézareň, prevádzkareň, lúpareň, súkareň*). Hlavným cieľom nášho príspevku nie je pochybovať o dôvodoch, ktoré viedli pravopisnú komisiu k zrušeniu uvedených výnimiek z kvantitatívnej neutralizácie, ani upozorniť na jestvujúce ťažkosti pri ich vysvetľovaní v pedagogickom procese, vyplývajúce z nedôsledného zrušenia daných výnimiek, napr. *strichnuci*, ale *mliekár* (porov. Sokolová, 1992). Tu nám predovšetkým pôjde o zachytenie dôsledkov týchto zdanlivo malých úprav fonologických pravidiel, ktoré vyžadujú modifikácie vo výbere relačných morféom. Podrobnejšie budeme analyzovať zmeny v používaní doterajších prípon -ár, -áreň, -úci pri zaraďovaní ich nových podôb a nových podôb ich derivátov do skloňovacích podtypov.

Derivačný sufix -ár a jeho variant -iar slúži na pomenovanie názvov osôb (porov. Ondruš – Horecký – Furdík, 1980, s. 97–98) a doteraz sa nepripúšťal jeho krátky variant -ar, a to ani po predchádzajúcej slabike s dlhou samohláskou (*trúbkár, žaliúdkár, prútkár, bárkár, vláknár, známikár, prekážkar, prevádzkar, sánkar,*

vtáčkar, obrázkár, stánkar, párkár, frézár, paštétár, žrdkar, výškar, hríbar, živočíchár, motýľkar, múčiar, gýčiar, míliar), ani po slabike s dvojhláskou (*dial'kar, retiazkar, pamiatkar, desiatkar, mliekar, sviečkar, korienkar, poviedkar, sietiar, tajnosťkar, lahôdkar, škôlkar*), ani po spoluhláske *j* (*nástrojár, odbojár, lejár*). Výlučné podoby s dlhým nositeľom slabičnosti *-ár/-iar* boli podporované aj predchádzajúcimi kvantitatívnymi vokalicnými alternáciami, napr. *košík – košíkar, komín – komínár, písať – písať, kľúč – kľučiar, hviezda – hvezdár, drot – drotár, stôl – stolár*. Zreteľnú tendenciu zachovať dlhé podoby sufixu *-ár/-iar* môžeme názorne priblížiť aj porovnaním s iným sufixom na tvorenie názvov osôb s príponou *-ák/-iak/-ak*. Pred touto príponou dochádza menej často k alternáciám dlhej hlásky s krátkou (*hlúpy – hlupák*), ale naopak, dlhé podoby *-ák/-iak* podliehali neutralizácii kvantity (*siedmy – siedmak, ôsmy – ôsmak*). Podľa najnovších Pravidiel slovenského pravopisu (1991, s. 28–29) zostáva variant *-iar* vždy nezmenený, napr. *múčiar, sietiar, míliar, smoliar*, bez ohľadu na kvalitu predchádzajúcej slabiky. Prípona *-ár* sa nemení po predchádzajúcej krátkej slabike (*hvezdár, strojár*) ani po slabike s dvojhláskou (*hliadkar, desiatkar, voľnomyšlienkar, viechár, pasienkar, čučoriedkar*), ale prípona *-ár* sa kráti na príponu *-ar*, ak nasleduje po slabike s dlhou samohláskou: *trúbkar, žalúdkar, súdkar, prítkar, knúžkar, bábkar, bárkar, vlákna, známkar, prekážkar, prevádzkar, sánkar, vtáčkar, obrázkar, stánkar, párkar, bájkar, stávkar, dráhar, frézár, paštétár, žrdkar, výškar, motýľkar, hríbar, živočíchár*. K tomuto protirečeniu, ktoré akoby naznačovalo nerovnakú fonologickú platnosť diftongov a dlhých vokálov z hľadiska kvantity, sa, prirodzene, kvalifikovanejšie môžu vyjadriť fonetici a fonológovia, avšak aj vo vzťahu k morfológii sa medzi nimi signalizujú v používaní relačných morfémy určité rozdiely.

Povaha krátkych relačných morfémy skloňovacieho typu *chlap* predurčuje, že skloňovanie nových podôb substantív typu *prevádzkar* sa nemení. Zmeny v skloňovaní nastávajú však už pri ich feminatívach, napr. *prekážkarka, sánkarka, výškarka, živočícharka*, ktoré mali doteraz v genitíve, datíve a lokáli plurálu tvary *prekážkárok, prekážkárkam, prekážkárkach*, ale terazšie podoby majú v genitíve plurálu vkladnú hlásku *ie* (*prekážkariet*) a v datíve a lokáli plurálu dlhé relačné morfémy (*prekážkarkám, prekážkarkách*). Podobne sa mení skloňovanie ich adjektívnych odvodenín. Predtým mali adjektíva neutralizované krátke relačné morfémy (*sánkarsky, sánkarskeho*), ich terazšie kodifikované podoby majú dlhé relačné morfémy (*sánkarský, sánkarského*).

Komplikovanejšia situácia vznikla pri skloňovaní nových foriem feminín so sufixom *-areň*. Pre príponu *-areň* a jej variant *-iareň*, ktorá slúži na tvorenie názvov miesta, platí podľa nových zásad to isté ako pre predchádzajúci sufix *-ár/-iar/-ar*. Nikdy sa nemení variant s diftongom *-iareň*, napr. *bieliareň, miešiareň, triediareň, lúštiareň, rýchliareň*, pred sufixom *-iareň* sa často realizuje kvantitatívna vokalicná alternácia (*údiť – udiareň, brúsiť – brusiareň*). Variant *-areň* sa nemení po predchádzajúcej krátkej samohláske, ktorá je tiež často výsledkom alternačných zmien (*košíkáreň, čítaréň, hlinikáreň, hvezdáreň*), nemení sa ani po spoluhláske *j* (*lejáreň, glejáreň, nástrojáreň*), ani po slabike s dvojhláskou (*zemiakáreň, zlieváreň, ohrieváreň*,

sviečkáreň, obliekáreň, vyzliekáreň, mliekáreň, lahôdkáreň). Prípona *-áreň* podlieha dôsledne kvantitatívnej neutralizácii, ak nasleduje po slabike s dlhou samohláskou: *prevádzkareň, sítkareň, lúpareň, frézareň*.

Substantíva utvorené príponou *-áreň/-iareň/-areň* sa skloňujú podľa vzoru *dlaň* a v datíve a lokáli plurálu sa doteraz vždy neutralizovali na krátke morfémy *-am, -ach* (porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 109), napr. *továrňam, chladiarňam, zlievárňam* aj *prevádzkárňam, frézárňam, súkárňam, lúpárňam*, podobne *továrňach, chladiarňach, zlievárňach*, aj *prevádzkárňach*. Po rozšírení kvantitatívnej neutralizácie na typy *prevádzkareň* by sa pôvodné krátke relačné morfémy *-am, -ach* dali zdôvodniť len pôsobením tzv. reťazovej neutralizácie kvantity, ktorá sa v slovenčine uvádzala iba pri frekventatívach typu *čítavam* (porov. Browne, 1970; Sabol, 1989, s. 145), napr. *získava, fúkavaš, chýbavame, zhŕňavate*, proti tvarom *chytá, chytáš, chytáme, chytáte*. Druhá možnosť je skloňovať nové podoby typu *prevádzkareň* podľa vzoru *dlaň* pravidelne – *prevádzkami, prevádzkamiach*. Nazdávame sa, že obidve opísané možnosti sa stanú súčasťou úzu, pravdepodobne ako dvojtvary – *prevádzkami* i *prevádzkamiach*, *prevádzkamiach* i *prevádzkamiach*.

Podstatne výraznejšie zasiahla zmena vo výnimkách z rytmického zákona skloňovanie prítomných činných prídavných. Zmena sa nedotýka formovej morfémy *-iac-* (*chváliaci, brániaci, žialiaci*), ale bez výnimiek zasahuje formovú morfému činných prítomných prídavných *-úc-*, ktorá sa po predchádzajúcej dlhej slabike s dlhým vokálom aj diftongom kráti na variant *-uc-*, a to analogicky podľa situácie v 3. os. pl. prítomtu (iba *chvália, bránia, žalia*, ale *nesú, píš, strihnu*). Uvedená úprava pravidiel sa dotýka pomerne veľkého množstva prídavných, napr. *vládnuci, skáčući, sádzuci, kmášući, lížuci, rýpući, kníšući sa, kľžući, plžnući, tľpući, viažući, liahnući sa, žiaduci, škria-buci, strihnući, štiepući* atď. Tie sa podľa doterajších zásad skloňovali podľa vzoru *cudzí* a výnimku tvorili iba činné prítomné prídavné typu *stojaci, bojaci, hojaci, zbroyaci, hnojaci*, pri ktorých sa uvádzalo, že majú vždy krátke relačné morfémy (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 493; Pauliny, 1981, s. 182). Teraz sa tento počet nepravidelností v skloňovaní podľa skloňovacieho typu *cudzí* podstatne rozšíril. Ak sme predpokladali, že nové podoby prechýlených názvov typu *výškarka* sa budú skloňovať pravidelne podľa vzoru *žena* a nové podoby názvov miesta typu *prevádzkareň* sa budú skloňovať v zásade pravidelne podľa vzoru *dlaň*, pri činných prítomných prídavných typu *strihnući* pokladáme pravidelné skloňovanie podľa vzoru *cudzí* (*strihnućieho, strihnućiemu*) za nepravdepodobné. Na druhej strane krátke relačné morfémy v skloňovaní prítomných činných prídavných typu *strihnući* (*strihnućieho, strihnućiemu*) by sa mali vysvetliť fonologicky a morfológicky komplexne a neprotirečivo ako dôsledok pôsobenia tzv. reťazovej neutralizácie kvantity, ktorá je známa z časovacieho typu *chytat'* pri opakovacích slovesách (*chytám, ale získavam*) a čiastočne pri deklinačnom type *dlaň* (*dlani, ale prevádzkami*). Zrušenie fonologickej výnimky z rytmického zákona pri participiách vyvolalo nové morfológické výnimky pri ich skloňovaní podľa vzoru *cudzí* v takom rozsahu, že ak vezme-me do úvahy už aj predtým existujúce nepravidelnosti pri type *stojaci*, bolo by mož-

no praktickejšie uvažovať o novom príslovnom vzore *robiaci*, než vysvetľovať skloňovanie uvedených prísloví podľa vzoru *cudzí*.

V príspevku sme pokladali za potrebné upozorniť na vplyv nových zmien v rytmickom zákone na skloňovanie substantív typu *výškarka*, typu *prevádzkareň*, adjektív typu *sánkarský* a participií typu *píšuci*. Kým pri typoch *výškarka*, *sánkarský* predpokladáme úplné prispôbenie sa základným vzorom *žena* a *pekný*, pri podstatných menách typu *prevádzkareň* predpokladáme kolísanie v datíve a lokáli plurálu (*prevádzkami* aj *prevádzkami*), pri participiách typu *píšuci* predpokladáme len pôvodné krátke relačné morfémy a pôsobenie tzv. reťazovej neutralizácie kvantity. Skúmané problémy sú názorným príkladom na to, ako úzko súvisia fonologické, morfológické a derivačné javy a aké reťazenie môže vyvolať pomerne malá systémová zmena.

Literatúra

- BROWNE, E.: The Slovak Rhythmic Law and Phonological Theory. *Slavica Slovaca*, 5, 1970, s. 253–256.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 587 s.
- MISTRÍK, J.: Retrográdny slovník slovenčiny. Bratislava, Univerzita Komenského 1976. 735 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966. 895 s.
- ONDRUS, P. – HORIECKÝ, J. – FURDIK, J.: Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 93–118.
- ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 313 s.
- PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 319 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1991. 533 s.
- SABOL, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. 253 s.
- SOKOLOVÁ, M.: Nové pravidlá slovenského pravopisu a pedagogická prax. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1992 (v tlači).

Ján Horecký

POZNÁMKA K SLOVOSLEDNÝM TENDENCIÁM

Napriek desiatkam dokladov na "nesprávne" postavenie prísudku z odbornej (jazykovednej) a dennej tlače a napriek objektívnemu konštatovaniu, že táto tendencia je ustálená a dosť výrazná, ba že sa stala priam kánonom v syntaxi súčasnej spisovnej slovenčiny (s. 129), dochádza F. Kočiš (1991) k záveru, že "syntagmatický princíp nie je preto iba gramatikalizovaný alebo gramatizujúci prvok vo výstavbe vety či výpovede, je integrálnou súčasťou, základnou bázou slovosledu a aktuálneho členenia" (s. 139).

K tomuto záveru dochádza F. Kočiš na základe svojej hypotézy o dominujúcom postavení prísudku vo vete a súvetí. Táto hypotéza a spolu s tým aj celý spôsob

a smer uvažovania však naráža na niekoľko úskalí. Predovšetkým pokladáme za chybný krok, ak sa téza o dominujúcom postavení slovesa pri formulovaní výpovede mechanicky prenáša z oblasti myslenia, ktoré môže byť komplexné a súčasne postupovať viacerými smermi, do priestorového chápania a prísudok sa predstavuje ako prvok obsadzujúci ústredné postavenie v lineárnom usporiadaní vetných členov. Na tejto hypotéze buduje F. Kočiš celú svoju pojmovú sústavu: syntagmatický princíp, štruktúrny profil vety, syntagmatické centrum a napokon syntagmaticky hierarchizované usporiadanie vetných členov. Syntagmatický princíp chápe, ak správne interpretujeme jeho konštatovanie, tak, že "sloveso v prísudku má byť centrálnym členom vety a podľa intenzných pravidiel má náležite viazať na seba príslušné participanty" (s. 136). Tak sa utvára štruktúrny profil vety (treba azda dodať, že aj súvetia). Nie je však jasný pojem hierarchizované usporiadanie vetných členov, ak sa tým, pravda, nemyslí fakt, že podmet a prísudok sú základné vetné členy, potom nasleduje predmet, doplnok a príslovkové určenie a napokon prívlastok (pravda, v rámci vetného člena, preto sa pri Kočišových úvahách neberie do úvahy).

Ak sa pokladajú podmet a prísudok za rovnocenné vetné členy a nerieši sa otázka ich vzájomnej závislosti, nie je jasné, aké pravidlá platia pre poradie podmet – prísudok.

Je prirodzené, že ak je základom syntagmatický princíp, ostáva sa v rámci vety, resp. súvetia. Tým sa však do zorného poľa dostáva iba veta, súvetie a nedostatočne sa berie do úvahy úloha kontextu a zapojenia viet či súvetí do kontextu. Tento fakt má dôsledky napr. už pri skúmaní vedľajšej postponovanej vety, keď sa takáto vedľajšia veta skúma osobitne, hoci z hľadiska súvetia tu je sloveso vlastne v centrálnom postavení. Vidieť to z citovanej vety J. Dolníka: *Sleduje, ako "prežívajú" komunikanti jazyk v komunikácii* (s. 134).

Pozoruhodné je, ako pracuje F. Kočiš so svojimi dokladmi. Zdá sa, že mnohé doklady sú vymyslené, lebo v uvádzaných citovaných textoch sa nevyskytujú; tam sú len tie podoby, ktoré F. Kočiš uvádza po svojej úprave. Konkrétne v Slovenskej reči 1990 (s. 317) nenachádzame vetu *B. Varsik pri výklade názvu slovenských riek vychádza z poznatkov, ktoré ..., ale iba upravenú podobu Pri výklade názvov slovenských riek vychádza B. Varsik z poznatkov, ktoré ...* Takisto je v tom istom čísle Slovenskej reči len upravená podoba vety *Na Varsikovej práci je cenné najmä to, že...* (s. 317). Podobne je to vo vetách A. Habovštiaka (s. 152) a J. Šikru (s. 198).

Najzávažnejšou námietkou proti dokazovaniu tézy o syntagmatickej báze slovenského slovosledu je však to, že pri svojich úvahách sa F. Kočiš opiera o vety vytrhnuté z kontextu. Ba niekedy aj vety, v ktorých je vyjadrený odkaz na kontext, analyzuje ako úplne bezkontextové. Týka sa to napr. vety *Preto očakávame v závere týždňa zhoršenie počasia* (s. 130).

Už spojka *preto* tu predsa naznačuje, že táto veta nadväzuje na predchádzajúcu vetu, v ktorej sa podávala analýza poveternostnej situácie. Keby táto veta mala stáť samostatne, mohla by mať napr. ideálnu podobu *Všetci očakávame v závere týždňa zhoršenie počasia*. Ako ideálnu ju charakterizujeme preto, že vyhovuje aj Kočišovej téze o centrálnom postavení prísudku. Znamená to však, že len čo vynecháme

(zamlčíme) podmet, dostane sa prísudok do excentrického postavenia a aby sme zachovali Kočišom postulovaný princíp, musíme hneď zmeniť poriadok takto: *Zhoršenie počasia očakávame v závere týždňa*.

V skutočnosti možnosti zmeny poradia vetných členov v tejto vete závisia od rozličných kontextových súvislostí, a to od predchádzajúceho kontextu, ale aj od prípadného nasledujúceho kontextu. Pokúsime sa preto na tejto vete demonštrovať istý myšlienkový experiment.

Predpoveď počasia je založená na analýze poveternostnej situácie a na jej zmenách v priebehu istého obdobia, prinajmenšom 24 hodín. Situácia sa istým spôsobom mení, preto – to je vlastne zmysel prognózy – musí tu byť moment očakávania. To sa vyjadruje tým, že na situáciu sa nadväzuje priamo slovesom, v našom prípade *očakávame* alebo *predpovedáme*, *predpokladáme*. Takéto umiestnenie prísudku je jedine možné, keď sa ním uvádza vedľajšia veta: *Očakávame, že sa zhorší počasia v závere týždňa*, prípadne *Očakávame, že koncom týždňa sa zhorší počasia*.

Toto poradie za prísudkom sa môže zmeniť podľa toho, či sa v analýze poveternostnej situácie zdôrazňujú výhľady na čas zmeny alebo na spôsob zmeny. V prvom prípade by sme dostali znenie *Očakávame, že sa zhorší počasia v závere týždňa*, v druhom prípade *Očakávame, že koncom týždňa sa zhorší počasia*.

Po nominalizácii vedľajšej vety *že sa zhorší počasia v závere týždňa* dostaneme podobu *zhoršenie počasia v závere týždňa*, ale aj na podobe *Očakávame zhoršenie počasia v závere týždňa* možno ukázať viacero možností v závislosti od kontextu. Ak vyplýva z analýzy situácie, že treba zdôrazniť zhoršenie, môžeme to vyjadriť poradím *Zhoršenie počasia očakávame v závere týždňa*. A naopak, ak je dôraz na časovom údaji, môžeme to vyjadriť poradím *V závere týždňa očakávame zhoršenie počasia*.

Ako je známe, v teórii aktuálneho členenia alebo funkčnej perspektívy sa prišlo k záveru, že najexponovanejším miestom je koniec vety. Preto tam kladieme tie vetné členy, ktoré vyjadrujú zdôrazňovaný fakt. Druhým argumentom pre takéto postavenie je okolnosť, že na takýto vetný člen sa nadväzuje v ďalšom výklade. Preto sú možné aj takéto poradia: *Zhoršenie počasia očakávame až v závere týždňa, a nie už na jeho začiatku. Už v závere týždňa očakávame zhoršenie počasia, a nie – ako by sme si želali – hneď na jeho začiatku*. Z hľadiska zdôraznenia možno akceptovať aj vety *Zhoršenie počasia v závere týždňa ešte neočakávame. V závere týždňa zhoršenie počasia už očakávame*. Ako vidieť, uplatňujú sa pri zdôrazňovaní istého vetného člena (a jeho presúvaní na adekvátne miesto vo vete) aj rozličné "pomocné" slová. Mohli by sme ich označiť ako operátory.

Prehľadne teda môžeme zaznačiť (bez operátorov) týchto šesť možností:

1. očakávame zhoršenie v závere,
2. očakávame v závere zhoršenie,
3. zhoršenie očakávame v závere,
4. v závere očakávame zhoršenie,
5. zhoršenie v závere očakávame,
6. v závere zhoršenie očakávame.

Všetky tieto vety sú gramaticky prijateľné. Zrejme aj preto, že (ako je všeobecne známe) syntagmatické závislosti sa tu vyjadrujú gramatickými, resp. relačnými morfémi, a vôbec nie pozične.

Všetky uvedené vety sú aj štylisticky neutrálné. Nikto zatiaľ nevypracoval kritériá, podľa ktorých by sa niektorá z nich mohla či mala hodnotiť ako hovorová.

Proti téze F. Kočiša, že syntagmatický princíp je základnou bázou slovosledu (lepšie formulované: že základnou bázou slovosledu je syntagmatický princíp) je silnejšia naša téza, že základným princípom slovosledu i vetosledu v slovenčine je princíp kontextového zapojenia, resp. inými slovami členenie výpovede (nie iba vety – to je príliš úzky rámec) na časť tematickú a rematickú alebo v staršej terminológii na časť východiskovú a jadrovú.

Literatúra

KOČIŠ, F.: Slovosledné tendencie v slovenskej syntaxi. Slovenská reč, 56, 1991, s. 129–139.

Správa o činnosti Jazykovedného ústav L. Štúra SAV za rok 1991

A. Vedecká činnosť pracoviska

1. Vedecké výsledky pracoviska

V roku 1991 sa v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV pracovalo na týchto úlohách:

1. *Slovník slovenského jazyka stredného typu* (vedúca úlohy K. Buzássyová). Jedna z najvýznamnejších úloh ústavu na najbližšie roky. V roku 1991 sa vykovali prvé prípravné práce na koncepcii slovníka, na budovaní jeho materiálovej základne a využití počítačov pri jeho tvorbe. Uskutočnilo sa 16 lexikologicko-lexikografických seminárov, na ktorých odzneli a prediskutovali sa teoreticko-analytické referáty spolu s konkrétnymi návrhmi na spracovanie lexikálnych javov v slovníku. Na ich základe bolo vypracovaných 10 podkladových štúdií (V. Blánár, J. Bosák, K. Buzássyová, L. Dvonč, J. Kačala, A. Oravcová, E. Pícha, M. Pisárčiková, K. Sakanová, J. Šikra) tvoriacich súčasť prípravy koncepcie slovníka, ktorá sa vypracuje v prvom štvrtroku 1992.

2. *Sociolingvistický výskum slovenčiny* (vedúci úlohy S. Ondrejovič). V rámci plnenia tejto úlohy sa mapovala sociolingvistická aktivita u nás i v iných krajinách strednej a východnej Európy (S. Ondrejovič, J. Bosák), urobili sa sondy v oblasti jazykových postojov a jazykového vedomia rozličných skupín nositeľov slovenského jazyka – hercov, spisovateľov, redaktorov, športových novinárov (S. Ondrejovič, K. Buzássyová, A. Oravcová, S. Mislovičová), sondážne sa preskúmala autentická jazyková situácia v rozličných oblastiach Slovenska – v Skalici, Trnave, Rajci, v Martine, Lučenci a Gelnici (D. Bačíková, L. Dvornická, M. Smatana, S. Ondrejovič, G. Barančoková). Otázkam medzijazykovej kontaktovej a konfliktovej problematiky sa venovali štúdie o slovensko-českých jazykových vzťahoch vyplývajúcich predovšetkým z dvojazykovej situácie v Česko-Slovensku (K. Buzássyová), skúmal sa vplyv sociálnych, situačných a komunikačných hľadísk na jazyk (J. Šikra), urobili sa konkrétne analýzy "neuralgických" bodov v používaní jazykových prostriedkov niektorých rovín jazyka (J. Šikra, K. Buzássyová, M. Nábělková, A. Oravcová, J. Bosák, S. Ondrejovič), sledoval sa jazyk politiky (M. Nemcová). O výsledkoch svojho výskumu referovali autori na domácich aj zahraničných konferenciách (Banská Bystrica, Modra, Heidelberg), písali o nich doma aj v zahraničí. Vďaka výraznému zlepšeniu vo vybavení pracoviska výpočtovou technikou sa výsledky výskumov mohli spracúvať počítačovo. Na spracúvaní sociolingvistickej problematiky mali účasť Ústav pro jazyk český ČSAV v Prahe a Institut für Sprachwissenschaft vo Viedni.

3. *Syntax slovenského jazyka* (vedúci úlohy J. Kačala). Kolektív autorov vypracoval 9 štúdií, ktoré vychádzajú z analýzy jazykového materiálu. Prichádzajú

tak k istým zovšeobecneným záverom. Riešili sa základné teoretické koncepty pripravovanej Syntaxe slovenského jazyka, vymedzovali sa základné pojmy a terminológia (J. Kačala), predložila sa koncepcia vetných typov v slovenčine na valenčnom základe (S. Ondrejovič), skúmal sa vzťah tvorenia slov a syntaxe (K. Buzássyová), analyzovala sa problematika gramatického a sémantického subjektu ako východiskového bodu gramatickej i sémantickej stavby vety (E. Tibenská), skúmal sa vzťah syntagmatického princípu a aktuálneho členenia v slovoslede vety a súvetia (F. Kočíš). Viaceré práce sa bezprostredne zameriavali na prípravu jednotlivých kapitol Syntaxe slovenského jazyka: rozbor kritérií významového členenia atribútu ako vetného člena (M. Nábělková), systematické spracovanie príslovkového určenia zreteľa (J. Šikra), analýza podmienok výskytu činného prídavia v predikatívnej pozícii (J. Sejáková). Spracovanie časového podradovacieho súvetia a časových spojok u Bernoláka (A. Ferencíková) obohacuje súbor štúdií o historický rozmer. Štúdie sú dobrým základom na ďalšiu prípravu kolektívnej Syntaxe slovenského jazyka.

4. *Synonymický slovník slovenčiny* (vedúca úlohy M. P i s á r č i k o v á). V roku 1991 sa podľa plánu vypracovalo 6850 hesiel synonymického slovníka, predovšetkým podstatných mien a slovies, pokročilo sa aj v redigovaní konceptu (4900 hesiel), pokračovalo sa v lexikologicko-lexikografickom výskume synonymickej problematiky (M. Pisárčiková) a slovníkového opisu významu slov a lexíí (E. Tibenská) i v skúmaní ďalších čiastkových problémov slovnej zásoby, najmä terminológie v slovníku (E. Pícha, M. Považaj). Členovia autorského kolektívu začali využívať počítačovú techniku ako pomocný prostriedok pri konštituovaní synonymických radov.

5. *Jazyková kultúra v praxi* (vedúci úlohy I. M a s á r). Hoci svojím hlavným zameraním sa táto úloha orientuje na styk so spoločenskou praxou, vznikli tu aj práce teoretického charakteru, ako je monografia *Príručka slovenskej terminológie* I. Masára, celý rad štúdií, v ktorých sa riešia najmä terminologické otázky, skúmajú sa problémy preberania a zdomáčkovania slov v našom jazyku, tvorby neologizmov a pod. (I. Masár, K. Hegerová, G. Horák, E. Rísová). V oblasti styku so spoločenskou praxou treba osobitne spomenúť pravidelné vysielanie rozhlasovej jazykovej poradne v Slovenskom rozhlase a pravidelné jazykové rubriky v dennej tlači, jazykovú a terminologickú úpravu česko-slovenských štátnych noriem, návrhov zákonov, jazykovú úpravu komentárov ku krátkym a spravodajským filmom, odpovede na listy záujemcov o jazykovú kultúru (540 listov), telefonickú jazykovú poradňu (2200 telefonických konzultácií), konzultácie so záujemcami, ktorí prichádzajú do ústavu osobne, revíziu 6400 lekárskeho termínov, pravidelnú spoluprácu s mnohými inštitúciami. Sú to stovky príspevkov a tisíce strán textov. Aj v tejto úlohe sa situácia podstatne zlepšila možnosťou používať počítač.

Výsledky výskumu v oblasti jazykovej kultúry a terminológie sa pri istých činnostiach prenášajú priamo do praxe (pri názvoslovných normách a ďalších textoch, ktoré prechádzajú jazykovou a terminologickou revíziou na našom pracovisku). Napriek popularizácii jazykových a jazykovedných poznatkov prostredníctvom

časopisov, jazykových rubrik v tlači a rozhlase však v posledných dvoch-troch rokoch badať, že viaceré inštitúcie priam programovo ingorujú naše upozornenia na nedodržiavanie spisovnej normy. Osobitne sa v tomto smere "vyznamenáva" Slovenská televízia. Doterajšie trpezlivé presvedčanie z našej strany tu zjavne nepostačuje.

6. *Veľký slovensko-ruský slovník* (vedúca úlohy A. J a r o š o v á). V roku 1991 boli dokončené práce na 5. zv. slovníka (2417 strán), ktorý bol odovzdaný do tlače. V rámci spolupráce so zahraničnou inštitúciou (Ústav slavistiky a balkanistiky AV ZSSR) bol tento zväzok spoločne zredigovaný a recenzovaný, prešiel riadnym oponentským konaním pred vedeckou radou Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV. Koncipovanie hesiel do 6. zv. viacerí pracovníci vysoko prekročili (M. Masárová, P. Ďurčo, A. Šebestová, K. Sakanová). O lexikologicko-lexikografických problémoch tvorby dvojazyčných slovníkov sa v rámci plnenia úlohy vypracovali 3 štúdie a prednieslo 5 referátov na domácich vedeckých podujatiach a 5 referátov na zahraničných vedeckých podujatiach (A. Jarošová, P. Ďurčo).

7. *Historický slovník slovenského jazyka* (vedúci úlohy M. M a j t á n). Po vyjdení 1. zv. Historického slovníka slovenského jazyka v roku 1991 sa v tomto roku pokračovalo v koncipovaní a redigovaní hesiel 3. a 4. zväzku. Spracovalo sa dovedna 2933 lexikálnych jednotiek, čím sa podľa plánu dokončilo koncipovanie hesiel 3. zv. a ich interná redakcia. Väčšinu hesiel autori po redakcii upravili a doplnili najnovším materiálom. Čistopis rukopisu sa po apretovaní dostáva postupne recenzentom. Členovia autorského kolektívu vypracovali súbor štúdií venovaných historickému výskumu rozličných vrstiev slovnej zásoby slovenského jazyka na základe rozboru dosiaľ nepublikovaných rukopisných textov získaných pri archívnych výskumoch (M. Kováčová, R. Kuchar, T. Laliková, M. Majtán, M. Majtánová, B. Ricziová, E. Krasnovská, J. Skladaná), vypracovali 33 popularizačných príspevkov (M. Kováčová, E. Krasnovská, R. Kuchar, R. Ondrejková, B. Ricziová, J. Skladaná), predniesli 4 referáty a viaceré diskusné príspevky na konferencii so zahraničnou účasťou v Smoleniciach (M. Majtán, E. Krasnovská, R. Kuchar, J. Skladaná) a jeden referát na sympóziu v Lubľane (R. Kuchar).

Osobitne tu treba spomenúť aj prácu v oblasti onomastických výskumov. Viedol ich a koordinoval M. Majtán, ktorý je spoluautorom publikácie o osobných menách a spoluzostavovateľom štyroch publikácií o geografických názvoch. V rámci onomastických výskumov sa pripravil slovenský materiál na pracovné rokovanie o slovanskom onomastickom atlase v Klagenfurte v roku 1992, tematicky a organizačne sa pripravovala 3. česko-slovenská onomastická konferencia na rok 1993.

8. *Slovník slovenských nářečí* (vedúci úlohy I. R í p k a). V roku 1991 autorský kolektív slovníka skoncipoval 4335 významových jednotiek 2. zv. (písmená L-R), internou redakciou prešlo 4397 významových jednotiek. Autori priebežne zapracúvali pripomienky redaktorov do svojich rukopisov; príslušné spresnenia vykonali aj v spracovaných heslách 1. zväzku slovníka nachádzajúcich sa v počítači. Členovia kolektívu predstavili výsledky svojich lexikologických a lexikografických výskumov vo viacerých štúdiách, v referátoch na medzinárodných a domácich konferenciách (A. Ferenčíková, A. Habovšák, Š. Lipták, I. Ripka; Smolenice, Snina, Prešov) a vy-

užili ich aj pri tvorbe medzinárodných atlasových projektov (A. Ferenčíková, I. Ripka).

Významná bola činnosť našich dialektológov (A. Ferenčíková, I. Ripka, G. Barančoková, E. Dvornická, M. Smatana) v medzinárodnej spolupráci pri tvorbe Slovanského jazykového atlasu a Celokarpatského dialektologického atlasu. A. Ferenčíková viedla práce lexikálno-sémantickej sekcie na zasadnutiach Medzinárodnej komisie a medzinárodnej pracovnej skupiny Slovanského jazykového atlasu v Marburgu (NSR) a v Moskve. Je zároveň zodpovednou redaktorkou 4. zväzku lexikálneho radu Slovanského jazykového atlasu. I. Ripka je vedúcim česko-slovenskej komisie a členom medzinárodného redakčného kolégia Celokarpatského dialektologického atlasu a zároveň aj vedeckým redaktorom 5. zv. Celokarpatského dialektologického atlasu, ktorý má vyjsť na Slovensku. Naši dialektológovia vykonali všetky plánované práce súvisiace s tvorbou uvedených medzinárodných atlasových projektov.

V roku 1991 sa uskutočnili niektoré prípravné práce na úlohe *Metodika budovania korpusu textov a bázy dát slovenského jazyka* v rámci spolupráce nášho ústavu s Informačným centrom SAV (vedúcim úlohy bol Ing. V. Benko z IC SAV, ktorý bol v roku 1991 dlhodobo chorý; navyše z JÚLŠ SAV odišla aj jedna odborníčka v oblasti informatiky). Študovali sa dostupné pramene o známych zahraničných korpusových projektoch (V. Benko bol na študijnej ceste v Mannoheime a spolu s E. Pálešom a A. Jarošovou absolvoval Letnú školu počítačovej lingvistiky v Prahe). Bola utvorená báza dát obsahujúca všetky heslové slová Krátkeho slovníka slovenského jazyka spolu s informáciou o slovnodruhej charakteristike každého heslového slova. Pomocou systému dBase boli vybudované indexy (priamy a retrográdny). Pracovalo sa na algoritmocho na poloaautomatické morfematické členenie adjektív a na špecifikácii požiadaviek na zaradenie bázy dát ako lexikálneho modulu parafrázovača slovenských viet.

II. Iné vedecké aktivity pracoviska v rámci ČSFR

V rámci plnenia úlohy Sociolingvistiký výskum slovenčiny prebiehala spolupráca s Ústavom pro jazyk český ČSAV v Prahe. Šiesti pracovníci ústavu (J. Bosák, K. Buzássyová, J. Kačala, M. Nábělková, S. Ondrejovič, J. Šikra) predniesli referáty na celoštátnej konferencii Všeobecné a špecifické aspekty jazykovej komunikácie v Banskej Bystrici, jeden pracovník (Š. Lipták) predniesol referát na konferencii Pavol Jozef Šafárik a česko-slovenská slavistika v Prešove. Na seminári Problémy dvojazyčnej lexikografie v Modre predniesli referáty 3 pracovníci ústavu (P. Ďurčo, A. Jarošová, E. Sekaninová) a na Kolokviu mladých jazykovedcov v Modre predniesli referáty 11 pracovníci ústavu (G. Barančoková, E. Dvornická, T. Grigorjanová, E. Králik, V. Kučerová, S. Mislovičová, E. Páleš, E. Pícha, J. Sejákova, M. Smatana, M. Šimková). Na lexikologicko-lexikografických seminárocho v JÚLŠ SAV predniesli referáty 15 pracovníci ústavu (J. Bosák, K. Buzássyová, P. Ďurčo, L. Dvonč, A. Jarošová, J. Kačala, F. Kočíš, M. Nábělková, A. Oravcová, S. Ondrejovič, E. Pícha, M. Pisárčiková, I. Ripka, J. Šikra, E. Tibenská). Traja pracovníci ústavu (J. Doruľa, G. Horák, M. Považaj) predniesli vstupné prejavy a odpovedali

na otázky v besede na stretnutiach so študentmi a učiteľmi stredných a odborných škôl východného Slovenska v Prešove a v Košiciach.

Ústav udržiaval pravidelnú spoluprácu s Federálnym úradom pre normalizáciu a meranie, s Ústavom vedecko-technických informácií v Prahe, s redakciou Zbierky zákonov v Prahe, so Slovenským rozhlasom, so Slovenským úradom geodézie a kartografie, s názvoslovnou komisiou Ministerstva vnútra SR, s reklamným podnikom ERPO; vypracúvali sa odborné posudky a expertízy. Naši pracovníci sú aktívni ako členovia rozličných komisií a rád pri ústredných a vládnych orgánoch (členmi názvoslovnej komisie MV SR sú M. Majtán a L. Dvonč, členom heraldickej komisie MV SR je J. Doruľa; A. Habovštiak je členom rozhlasovej rady a rozhlasového zboru, viacerí naši pracovníci sú členmi obhajobných komisií).

Veľa úsilia sa vynaložilo na prípravu XI. medzinárodného zjazdu slavistov, ktorý sa uskutoční v roku 1993 v Bratislave. Jeho garantom je JÚLEŠ SAV, riaditeľ ústavu je zároveň predsedom Slovenského komitétu slavistov, ktorý sa stará o prípravu zjazdu. Konali sa pravidelné zasadnutia predsedníctva Slovenského komitétu slavistov, viedli sa mnohé rokovania najmä s predstaviteľmi vlády SR a ministerstiev, viedla sa živá korešpondencia (do zahraničia bolo odoslaných takmer 3000 zásielok obsahujúcich aj prvý cirkulár s pozvaním na zjazd v Bratislave). Všetky výdavky spojené s prípravou zjazdu sa museli hradiť z prostriedkov nášho ústavu pridelených zväčša na plnenie grantových úloh.

III. *Výsledky medzinárodnej vedeckej spolupráce*

V rámci mnohostrannej medzinárodnej spolupráce sa pracovníci ústavu zúčastňovali na príprave ďalších zväzkov Slovanského jazykového atlasu (A. Ferenčíková, G. Barančoková) a Celokarpatského dialektologického atlasu (I. Ripka, M. Smatana). Úspešne pokračovala spolupráca s Ústavom slavistiky a balkanistiky AV ZSSR a s vydavateľstvom Russkij Jazyk (Veľký slovensko-ruský slovník; pobyt K. Sakanovej v Moskve a L. N. Smirnova v Bratislave), ako aj s partnerskými pracoviskami Poľskej akadémie vied (Mgr. K. Urbanová). Spolupráca s Ústavom bulharského jazyka a Ústredným jazykovedným ústavom AV v Berlíne sa v dôsledku komplikovaných spoločensko-politických pomerov nerealizovala. Čiastočne sa realizoval kontakt s Institutom für Sprachwissenschaft vo Viedni (P. Ďurčo, S. Ondrejovič).

Na vedeckých podujatiach v zahraničí vystúpili s referátmi 7 pracovníci ústavu – K. Buzássyová a J. Kačala na medzinárodnom lexikologickom sympóziu v Heidelbergu, P. Ďurčo na medzinárodných sympóziách v Duisburgu, Innsbrucku, v Kiele a vo Viedni, A. Jarošová a J. Šikra na lexikografickom seminári v Exeteri (Anglicko), R. Kuchar na konferencii v Lubľane.

Na medzinárodnej konferencii o česko-slovenskom štrukturalizme a viedenskom scientizme v Bratislave predniesol referát S. Ondrejovič a na medzinárodnej konferencii o výskume nárečí karpatského areálu v Snine predniesli referáty 3 pracovníci nášho ústavu (A. Ferenčíková, Š. Lipták, I. Ripka).

Na študijných pobytoch v zahraničí boli 7 pracovníci JÚĽŠ SAV: P. Ďurčo (Leipzig, júl 1991), A. Jarošová (Exeter, apríl 1991), J. Šikra (Exeter, apríl – máj 1991), K. Sakanová (Moskva, jún 1991), S. Ondrejovič (Viedeň, január 1991, Mannheim – Bochum, apríl – máj 1991; Bochum, október – november 1991), I. Ripka (Indianapolis, USA, jún – júl 1991).

Na dlhšom pracovnom pobyte v JÚĽŠ SAV bol L. N. Smirnov z Moskvy (október – november 1991), na týždennom študijnom pobyte bola K. Urbanová z Katovíč, na jednodennom pobyte bola S. Moosmüllerová z Viedne, na dvojdenom prednáškovom pobyte boli v ústave prof. G. Altmann z Bochumu a prof. R. Köhler z Trieru.

IV. *Vedecké podujatia s medzinárodnou účasťou organizované pracoviskom SAV v ČSFR*

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV organizačne i odborne pripravil konferenciu O vývine slovenčiny z medziodborového hľadiska. Konferencia bola zároveň odbornou prípravou slovenských bádateľov z viacerých spoločenskovedných disciplín na rokovania XI. medzinárodného zjazdu slavistov v Bratislave v roku 1993. Dva z hlavných referátov na konferencii predniesli pracovníci nášho ústavu (J. Doruľa, M. Majtán), ďalší 7 pracovníci predniesli pripravené príspevky (E. Krasnovská, R. Kuchar, J. Skladaná, A. Habovštiak, A. Ferenčíková, I. Ripka, L. Králik).

Vďaka úsiliu a starostlivosti Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV a finančnej podpore Ministerstva kultúry SR sa podarilo zorganizovať zasadnutie prezídia Medzinárodného komitétu slavistov v Smoleniciach, na ktorom sa prerokúval návrh programu XI. medzinárodného zjazdu slavistov v Bratislave vypracovaný v JÚĽŠ SAV. Vysoká odborná úroveň konferencie i dôkladne pripravené zasadnutie prezídia Medzinárodného komitétu slavistov (s uznaním sa ocenila práca na príprave návrhu zjazdového programu, vyslovil sa súhlas s koncepciou jeho tvorby) našli veľmi priaznivý ohlas u domácich aj zahraničných účastníkov.

V. *Členstvo a činnosť pracoviska v medzinárodných organizáciách*

J. Doruľa je členom a viceprezidentom Medzinárodného komitétu slavistov, J. Kačala je členom tohto komitétu a J. Bosák jeho tajomníkom. J. Doruľa je aj predsedom Slovenského komitétu slavistov, ktorý v rámci širokej medzinárodnej spolupráce, pod patronátom Medzinárodného komitétu slavistov organizuje XI. medzinárodný zjazd slavistov, ktorý bude v roku 1993 v Bratislave (ráta sa s účasťou okolo 2000 osôb z celého sveta). Hlavná ťarcha prác na príprave XI. medzinárodného zjazdu slavistov spočíva na Jazykovednom ústave L. Štúra SAV, ktorý je garantom zjazdu.

Viaceri pracovníci nášho ústavu sa aktívne zapájajú do práce medzinárodných komisií pri Medzinárodnom komitéte slavistov ako ich riadni členovia (J. Bosák, K. Buzássyová, P. Ďurčo, A. Ferenčíková, J. Kačala, M. Majtán, I. Ripka). Viacerí pracovníci nášho ústavu vyvíjajú činnosť ako členovia ďalších medzinárodných organizácií, ako sú EURALEX, Societas Linguistica Europaea, Medzinárodná spoločnosť pre strojovú lingvistiku, Medzinárodná spoločnosť pre fonetické vedy.

B. Vedecká výchova a pedagogická činnosť

I. Kvalitatívne zhodnotenie vedeckej výchovy

V rámci internej vedeckej aspirantúry sa v ústave školilo 7 aspirantov. Jeden z nich (E. Pícha) dokončil prácu na kandidátskej dizertácii, ďalší traja svoje práce dokončujú (T. Grigorjanová, J. Sejáková, M. Smatana). Interní vedeckí aspiranti E. Páleš, L. Králik a G. Barančoková úspešne pokračujú v štúdiu a aktívne vystupujú na vedeckých podujatiach. E. Páleš bol dokonca navrhnutý za zodpovedného riešiteľa grantovej úlohy Počítačový model slovenčiny. Jedna pracovníčka (D. Bačíková) bola zaradená do vedeckej prípravy popri zamestnaní. Ústav je školiacim pracoviskom štyroch externých aspirantov. Na študijný pobyt nastúpili tohto roku traja pracovníci; je ich teraz dovedna šesť. Ústav zamestnával 4 pomocné vedecké sily.

Všetci terajší aspiranti sú perspektívni výskumní pracovníci, ich doterajšia činnosť dáva záruku, že sa uplatnia v plnení výskumných úloh pracoviska. Niektorým z nich sa však dôrazne ukladá zintenzívniť prácu na dokončovaní dizertácií (T. Grigorjanová, J. Sejáková, M. Smatana). Pre neplnenie povinností vedeckého aspiranta bola M. Pokojnej zrušená interná vedecká aspirantúra. Pracovníci prijatí na študijný pobyt (J. Lupták, A. Rajčanová, Z. Slameňová) sa úspešne zapracúvajú do výskumnej problematiky podľa príslušného odborného zaradenia.

II. Spolupráca s vysokými školami

Na vedecko-pedagogickej činnosti vysokých škôl (prednášky a semináre) sa zúčastňovali 5 pracovníci (E. Krasnovská na Pedagogickej fakulte UK v Bratislave, F. Kočíš na Pedagogickej fakulte v Nitre, J. Bosák na Pedagogickej fakulte v Banskej Bystrici, E. Urbancová a B. Ricziová na Lekárskej fakulte UK v Bratislave). Viacerí pracovníci nášho ústavu sú členmi vedeckých rád, skúšobných a obhajobných komisií na vysokých školách.

C. Vedecko-realizačná činnosť a vedľajšia hospodárska činnosť

I. Výsledky vedecko-realizačnej činnosti z vedeckého, invenčného, inovačného a produkčného hľadiska

V roku 1991 vyšli tieto kolektívne a individuálne knižné (monografické) publikácie:

1. Pravidlá slovenského pravopisu (Veda 1991. 536 s.). Ide o nové spracovanie základnej kodifikačnej príručky vysokej spoločenskej dôležitosti. Dielo je výsledkom výskumného úsilia väčšieho kolektívu jazykovedcov a zainteresovaných kultúrnych pracovníkov. Na rozdiel od predchádzajúcich sú nové Pravidlá slovenského pravopisu prvou čisto pravopisnou príručkou určenou predovšetkým školám všetkých stupňov, kultúrnym pracovníkom a širokej verejnosti.

2. MASÁR, I.: Príručka slovenskej terminológie (Veda 1991. 192 s.). V publikácii sa riešia teoretické aj praktické otázky slovenskej odbornej terminológie. Zhŕňajú sa v nej výsledky doterajšieho výskumu, podávajú sa kritériá na tvorenie

všestranne vyhovujúcich termínov, opisujú sa najfrekventovanejšie jazykové prostriedky umožňujúce tvoriť adekvátne pomenovania, predstavujú sa základné typy definícií a analyzujú sa najčastejšie chyby v definíciách. Príručka bude užitočná pre členov terminologických komisií a účastníkov normalizácie terminológie (spracúvanie česko-slovenských štátnych noriem) a pre každého záujemcu o slovenskú terminológiu.

3. ŠIKRA, J.: Sémantika slovenských prísloviak (Veda 1991. 212 s.). Je to systematický opis sémantiky jedného slovného druhu, jeho lexikálno-sémantických vlastností a syntakticko-sémantických vzťahov. Takto komplexne nebola táto problematika z uvedených hľadísk dosiaľ spracovaná nielen v slovenčine, ale ani v iných jazykoch.

4. Historický slovník slovenského jazyka. Zv. 1. (Veda 1991. 535 s.). Toto lexikografické dielo väčšieho autorského kolektívu predstavuje slovnú zásobu slovenčiny predpisovného obdobia, a to od najstarších čias do konca 18. storočia. Svojím širokým záberom a spôsobom spracovania bude tento slovník závažným príspevkom k riešeniu otázok formovania a vývinu slovenského národa v 11.–18. storočí. Dielo má nielen vedecký, ale aj kultúrno-historický a kultúrno-politický význam.

5. X. slovenská onomastická konferencia (JÚEŠ SAV 1991. 245 s.). Tento zborník z konferencie obsahuje 34 príspevkov významných slovenských historikov a jazykovedcov zaoberajúcich sa výskumom vlastných mien, ako aj účastníkov z Českej republiky, z Poľska, Maďarska, Nemecka a Bulharska. Príspevky sa venujú výskumu vlastných mien v dejinách jazyka a osídlenia i výskumu problematiky vlastných mien z interdisciplinárneho hľadiska. Sú významným prínosom najmä k riešeniu otázok rekonštrukcie slovenského etnického priestoru v najstaršej minulosti.

Do vydavateľstva Veda bol odovzdaný 5. zv. Veľkého slovensko-ruského slovníka (2767 rukopisných strán). Je to dielo s veľkým spoločenským a vedeckým dosahom. Uplatňuje sa v ňom medzinárodne uznávaná originálna teória prekladového ekvivalentu.

V Jazykovednom ústave L. Štúra SAV sa aj v roku 1991 vydávali a redigovali 4 časopisy: Slovenská reč (6 čísel ročne), Kultúra slova (10 čísel), Slavica Slovaca (2 čísla) a Jazykovedný časopis (2 čísla). Na základe dohody uzavretej s Historickým ústavom a Národopisným ústavom SAV bude časopis Slavica Slovaca od roku 1992 spoločne vydávaným interdisciplinárnym časopisom.

D. Organizačné, personálne, finančné a materiálne zabezpečenie

1. Zmeny v zameraní a v organizačnej štruktúre pracoviska

Po konkurze a voľbách začal od 1. júna 1991 vykonávať svoju funkciu nový riaditeľ Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV. (Do konca mája 1991 bol riaditeľom ústavu J. Kačala.) Od toho istého dátumu vykonáva svoju funkciu aj nová zástupkyňa riaditeľa (A. Jarošová) a nový vedecký tajomník ústavu (Š. Lipták). Zmenila sa aj organizačná štruktúra pracoviska: zrušili sa oddelenia a ťažisko výskumnej

činnosti sa prenieslo do pracovných tímov utvorených na plnenie výskumných úloh. Na čele pracovných tímov sú vedúci výskumných úloh zodpovední za ich plnenie (porov. I, 1–8). Zrušila sa aj ústavná rada; namiesto nej sa každý mesiac konajú celoústavné porady, na ktorých sa pravidelne referuje o výskumných úlohách a ich plnení a o ďalších vedeckovýskumných problémoch, preberajú sa a posudzujú odborné a organizačné problémy pracoviska. Okrem toho týždenne býva operatívna porada (riaditeľa, zástupcu riaditeľa, vedeckého tajomníka, predsedu vedeckej rady, predsedu odborovej organizácie a podľa aktuálnych potrieb ďalších prizvaných pracovníkov), na ktorej sa riešia aktuálne problémy pracoviska. Zaviedol sa tzv. pohyblivý pracovný čas.

Osobitný dôraz sa kladie na modernizáciu výskumnej činnosti, na vybavenie pracoviska počítačovou a inou technikou, na osvojenie nových metód práce najmä pri využívaní modernej techniky. Toto úsilie o modernizáciu ukázalo už svoje výsledky v zlepšených možnostiach výroby a vydávania časopisov i tvorby niektorých slovníkových diel.

Prijalo sa rozhodnutie o koncentrácii síl na tvorbu nového slovníka slovenského jazyka stredného typu, čím sa vyšlo v ústrety naliehavej spoločenskej potrebe. Okrem toho sa vypracovali a predložili na schválenie grantové projekty z oblasti počítačovej lingvistiky, jazykovej kultúry a slavistického výskumu.

II. Údaje o počte pracovníkov

Na konci roka 1991 bolo v Jazykovednom ústave E. Štúra SAV 20 vedeckých pracovníkov (okrem toho v priebehu roka pracovali v ústave ďalší 4 vedeckí pracovníci v dôchodku, každý 4–5 mesiacov), 21 odborných pracovníkov s vysokoškolským vzdelaním (3 pracovníčky boli na materskej dovolenke), 7 vedecko-technických pracovníkov (okrem toho v priebehu roka pracovali v ústave ďalší 4 vedecko-technickí pracovníci v dôchodku, každý 4 mesiace), 8 pracovníkov so stredoškolským vzdelaním (okrem toho v priebehu roka pracovali v ústave ďalší dvaja pracovníci so stredoškolským vzdelaním v dôchodku, jeden 8 mesiacov, druhý 3 mesiace) a 4 pracovníci v robotníckej kategórii. Popri týchto pracovníkoch boli ku koncu roka 1991 v ústave 4 interní aspiranti (z nich jedna aspirantka bola na materskej dovolenke); ďalší 4 interní aspiranti, ktorí dokončujú svoje kandidátske dizertácie, boli prijatí do zamestnania a sú zarátaní do počtu odborných pracovníkov s vysokoškolským vzdelaním, na študijnom pobyte bolo v ústave 6 pracovníkov (z nich 2 pracovníčky boli na materskej dovolenke).

E. Stručná analýza vedeckej činnosti pracoviska vrátane závažných nedostatkov a prekážok vo vedeckovýskumnej činnosti a návrh opatrení

Vedecká činnosť pracoviska sa sústreďovala najmä na plnenie kolektívnych výskumných úloh, predovšetkým na tvorbu kultúrno-spoločensky závažných slovníkových diel; pravidelne vychádzali štyri časopisy. Pracovisko organizačne i odborne zabezpečilo úspešný priebeh viacerých významných vedeckých sympózií a podujatí aj so zahraničnou účasťou. Na týchto a iných vedeckých sympóziách, kon-

ferenciách a poradách organizovaných aj inými inštitúciami doma a v zahraničí sa aktívne zúčastnil primeraný počet našich pracovníkov; v dôsledku zlepšených kontaktov so zahraničím sa úspešne rozbieha aj medzinárodná spolupráca.

Veľký počet úloh pri nedostatku pracovníkov spôsobil istú pracovnú rozptýlenosť, lebo výkonní pracovníci pracovali na viacerých úlohách. Túto rozptýlenosť bude nevyhnutné odstraňovať a pracovné kapacity koncentrovať na prioritné úlohy. Na činnosť ústavu nepriaznivo vplýval odchod viacerých starších erudovaných pracovníkov do dôchodku, za ktorých nie je primeranej náhrady, lebo pracovisko sa dlhé roky budovalo podľa známej preideologizovanej kádrovej politiky. Ani vysoké školy nepripravujú v súčasnosti schopných adeptov vedeckej práce; badať nezaujím absolventov vysokých škôl o vedecký výskum. Bude nevyhnutné materiálne i personálne dobudovať pracovisko tak, aby sa podporil výskum v oblasti slavistiky i počítačovej lingvistiky. Treba modernými metódami vybudovať korpus textov a bázy dát slovenského jazyka. Keďže sa hrozivo zhoršuje kultúra verejných jazykových prejavov, naliehavé je hľadanie riešenia nápravy. Výskum v jazykovej kultúre a jeho efektívne využitie v praxi sa musí premyslene a veľkorysejšie dobudovať.

Na záver možno konštatovať, že v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV sa splnili všetky úlohy plánované na rok 1991.

Správu vypracovali na základe výročných správ vedúcich úloh a výkazov práce pracovníkov ústavu riaditeľ a vedecký tajomník JÚTŠ SAV.

Dávny slovenský lexikograf Matej Caban

Ako lexikografa ho objavil vo Švédsku prof. Ľ. Ďurovič a písal o ňom. Na tohto pôvodom slovenského lexikografa upozornil slavistickú verejnosť i krajanov v Štvrtletníku Československé společnosti pro vědy a umění Přeměny (1988).

Ľ. Ďurovič píše, že r. 1987 vyšla vo Švédsku kniha švédskej slavistiky U. Birgegardovej Johan Gabriel Sparwenfeld and his Lexicon Slavonicum. V r. 1988, teda o rok neskôr, U. Birgegardová vydala 1. diel spomínaného (štvordielneho) slovníka z rozhrania 17. a 18. stor. Ďalšie diely pripravuje do tlače.

Slovník sa týka aj slovenskej kultúrnej histórie a lexikografie, preto nakrátko informujeme o ňom slovenskú verejnosť. Rukopis *Slovansko-latinsko-švédskeho slovníka* 300 rokov uchovávali v uppsalskej univerzitnej knižnici. Slovník koncipovali v časoch, keď medzinárodným dorozumievacím jazykom európskej inteligencie bola latinčina. Konceptia slovníka je dielom vzdelaného švédskeho šľachtica J. G. Sparwenfelda, podľa jeho koncepcie ho napísal Matej C a b a n . Rukopis obsahuje 25 000 hesiel.

V 17. stor. bolo Švédsko dominantnou veľmocou na Baltickom mori. V tom čase švédsky kráľovský dvor vyslal do Moskvy na kvázi študijný pobyt polyglota,

šľachtica Sparwenfelda, aby sa naučil aj ruský jazyk a oboznámil sa s ruskou krajinou. Latinský slovník s ruskými ekvivalentmi doma nemal k dispozícii, nenašiel ho však ani v pravoslávnom Rusku, lebo tú funkciu, akú v západnej Európe mala latinčina, v Rusku plnila čiastočne gréčtina

J. G. Sparwenfeld strávil v Moskve tri roky a odpísal si tam niekoľko rukopisných slovníkov, ktoré si priniesol domov, medzi nimi bol aj jeden tlačný exemplár Cirkevnoslovansko-západoruského slovníka.

Polyhistor G. W. Leibnitz Sparwenfelda vyzval, aby čím skôr začal s prácou na slovansko-latinskom slovníku a za pisára mu odporučil vzdelaného mladíka Mateja Cabana, ktorý ovládal latinčinu a viac slovanských jazykov. Matej Caban bol Slovák, pochádzal z Bystrice v Trenčianskej župe. Raz sa stretol s Leibnitzom ako tlmočník ruského kupca. Prof. E. Ďurovič objavil v tomto nadanom pisárovi syna Martina Cabana, rektora školy v Považskej Bystrici. Po roku 1674, keď na Slovensku prebiehala rekatolizácia, veľa synov z evanjelických rodín – medzi nimi aj Matej Caban – študovalo na gymnáziách v protestantskom Prusku, ku ktorému vtedy patrili aj poľské mestá Gdaňsk a Toruň. Podoba Cabanovho priezviska Zabani vznikla zrejme z latinizovanej podoby Czabanius.

Tento nadaný Slovák ako 25-ročný prišiel r. 1699 do Štokholmu, kde mu J. G. Sparwenfeld zveril prácu na chystanom slovníku. Nazdával sa totiž, že ak niekto pozná cirkevnú slovančinu, porozumie aj ostatným slovanským jazykom. Ako pomôcky mu J. G. Sparwenfeld dal k dispozícii všetky slovníky, ktoré si priniesol z Ruska, a jeden chorvátsko-latinský slovník.

Matej Caban sa dal do práce. Ekvivalenty usporiadal v rukopise do troch stĺpcov. Heslové slovo v prvom stĺpci je vždy cirkevnoslovanské, za ním nasledujú slovanské slová toho istého významu (medzi nimi sú aj slovenské); druhý stĺpec tvoria latinské ekvivalenty a tretí stĺpec (písaný iným rukopisom) tvoria švédске ekvivalenty. Tento stĺpec nie je však dokončený.

Tento trojjazyčný slovník má 1 200 strán. Korigoval ho sám J. G. Sparwenfeld a traja Rusi, asi internovaný vyslanec a nejakí vzdelaní zajatci (bolo to počas vojny s Ruskom).

M. Caban (Zabani) pracoval na koncepte slovníka 6 rokov. Aj čistopis je písaný jeho rukou až do polovice 4. dielu (25 000 hesiel!). Profesor E. Ďurovič píše, že tento manuskript bol v tých časoch najväčším slovníkom.

Podľa našej mienky M. Caban nebol iba pisárom vzácného manuskriptu, ale i jeho spoluautorom. Veď druhý – slovanský stĺpec, ktorý M. Caban obohatil aj o slovákizmy typu *choroba*, *boľačka*, *liečba*, *škoda*, *pilno*, *hlásnik*, *postel*, *vlna*, *rychlo* a pod., je výlučne jeho prácou.

M. Hayeková

V sérii slovníkových prác vydavateľstva Veda zaujal výrazné miesto titul, ktorý začiatkom r. 1991 vyplnil medzeru v slovenskej historickej lexikografii. Vyšiel prvý zväzok pripravovaného trojzväzkového *Historického slovníka slovenského jazyka* (ďalej HSSJ). Dostáva sa nám teda do rúk dielo, ktoré našej jazykovede, národnej kultúre i historiografii dlho chýbalo. Poskytujú sa v ňom autentické informácie o slovnej zásobe a tým aj o živote slovenskej národnosti, o úrovni duchovnej a materiálnej kultúry slovenského ľudu v období feudalizmu.

Cieľom i poslaním tohto slovníka je vedecký opis a lexikografické spracovanie slovnej zásoby v predpisovnom období slovenčiny. Autorský kolektív oddelenia dejín slovenčiny Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV pri koncipovaní jednotlivých hesiel využil rozsiahlu pramennú základňu – administratívno-právne písomnosti, náukovú spisbu, náboženskú literatúru a pamiatky ústnej ľudovej slovesnosti domácej proveniencie od 15. stor. po 18. stor. a doplnil ju o domácu lexiku zachovanú v latinských textoch z 11.–15. stor. Časové vymedzenie pramennej základne sa opiera o výsledky diskusií s historikmi zaoberajúcimi sa stredovekými dejinami Slovenska (s. 14) a ovplyvnené je aj snahou verne interpretovať čo najväčší počet lexikálnych jednotiek.

V HSSJ sa jednotlivé heslové slová uvádzajú v pravopisnej podobe zodpovedajúcej súčasnej spisovnej slovenčine (*čerstvý*, s. 207, *gvintovaný*, príd., nem., s. 388, *chvost*, -o-, -u-, m, s. 485), výklad je, samozrejme, tiež v súčasnej spisovnej slovenčine (*čerstvý* = práve urobený, nedávno vzniknutý, svieži, neskazený, nie starý), dokladový materiál sa však uvádza v transliterovanej podobe (*czerstwy sýr a mléko*, ibid.). Doklady "z niektorých edícií" sa však uvádzajú v transkribovanej podobe (s. 14). V slovníku sú heslá spracované na solidnej lexikografickej úrovni a vystihujú charakteristické znaky historickej lexikálnej pramennej základne. Pri čítaní týchto hesiel treba mať na zreteli, že ide o slovník stredného typu. Dokladová časť hesla je preto vybudovaná tak, aby čo najúspornejšie zachytila základný význam slova, "ekonomickosť" spracovania hesla však nie je na úkor rozsahu kvality hesla a neovplyvňuje ani celkový rozsah slovníka. V HSSJ sa spracúvajú domáce a zdomácnené prevzaté slová. Pri charakteristike pramennej základne (s. 19–20) sa autori orientujú v prevažnej miere na zdôvodnenie miesta prevzatých nedomácich slov v slovníku. Ich spracovanie si vyžiadala povaha historického pramenného materiálu, kultúrna a odborná sféra skúmaného obdobia. Diferencovanosť staršej slovenskej lexiky je totiž spätá so štýlovou rozvrstvenosťou kultúrnych predpisovných útvarov, s ich žánrami.

Prvý zväzok HSSJ je rozdelený na dve časti: 1. úvodnú, textovú, resp. informatívno-inštruktívnu (s. 13–69) a 2. heslovú (s. 71–536). V úvodnej časti (s. 13–14) sa vysvetľuje potreba historického slovníka ako prameňa na poznávanie jazyka a života konkrétneho etnika, uvádza sa genéza HSSJ a hlavné zásady jeho spracovania;

slovník obsahuje lexikografické spracovanie slovnej zásoby slovenčiny spred 19. stor. (t. j. do konca 18. stor.), zo starších prameňov sa v ňom spracúva aj propriálna lexika apelatívneho pôvodu. Dovoľujeme si pritom upozorniť, že pri exemplifikácii heslového slova propriálnou lexikou nemusia propriá priamo súvisieť s heslovým slovom, resp. s jeho významom na základe "hláskovej" zhody. Pri spracúvaní jednotlivých hesiel – ako sme už spomenuli – uplatnil autorský kolektív princíp úspornosti, táto zásada však nejde na úkor explicitnosti výkladov významov slov, uvádzania synonym; týka sa iba redukcie dokladového materiálu tak, aby sa nenarušil zmysel exemplifikácie.

Ako sme už uviedli, cieľom slovníkového spracovania lexiky z predpisovného obdobia je vedecký opis slovnej zásoby slovenčiny v osemstoročnej vývinovej etape. Okrem tohto vedeckého poslania má HSSJ aj výrazné kultúrohistorické, praktické a interpretačné črty. Vedeckosť posudzovaného slovníka je aj v tom, že po prvýkrát v dejinách nášho jazyka podáva charakteristiku slovnej zásoby v predpisovnom období systémovým spôsobom a je zároveň materiálom východiskom ďalšieho výskumu slovenčiny v diachronickom i synchronickom aspekte. Okrem výkladu vývinovej kontinuity slovenskej lexiky sa v HSSJ uplatňuje dokumentačný princíp zahrnujúci zásady komplexnej sémantickej analýzy orientovanej na apelatívnu lexiku, v obmedzenom rozsahu aj na oblasť proprií (s. 19). Z hľadiska proveniencie okrem ťažiska – domácej slovnej zásoby – komplementárnu zložku tvoria prevzaté, nedomáce lexikálne jednotky. Zo slovotvorného hľadiska sú to rovnako odvodené, ako aj neodvodené slová a lexikálne jednotky geograficky, časovo, štylisticky, resp. autorsky diferencované.

Každá heslová stat' v HSSJ je komplexnou lexikálno-gramatickou, ale aj genetikou a štylistickou charakteristikou príslušnej lexémy. Frazeologické spojenia, resp. viacslovné lexikalizované spojenia sú spracované v rámci plnovýznamového slova, z ktorého sa skladajú. Heslové slovo v HSSJ predstavuje lexikografickú jednotku. Slová, ktoré v súčasnom jazyku nie sú známe, sa uvádzajú v rekonštruovanej podobe podľa variantov doložených v pramennej základni a zohľadňuje sa pritom aj stav v slovenských nárečiach, resp. v iných slovanských jazykoch. Súčasťou heslovej state sú aj lexémy, ktoré sa pri rovnakej významovej stavbe líšia hláskovými, morfológickými alebo slovotvornými prvkami. Takisto sa v jednej heslovej stati uvádzajú aj lexémy s rozčlenenými významami vyznačujúcimi sa spoločným sémantickým jadrom. V jednej heslovej stati sú teda spracované významovo zhodné lexémy predstavujúce hláskové varianty heslového slova (napr. *hrdza* – *rdza* – *rez* – *ridza* – *zerz*), morfológické varianty heslového slova (napr. *cech*, *cecha*; *nádej*, *nádeja*), ale aj niektoré slovotvorné varianty heslového slova (napr. *fatenska*, *fatenskyňa*). Osobitne sa nespracúvajú pravidelne utvorené tvary komparatívu a superlatívu adjektív, záporové podoby slovíec a homonymá, no osobitne sú spracované supletívne tvary typu *človek* – *ľudia*, *zlý* – *horší*, deverbatívne adjektíva zakončené na *-lý*, reflexíva tantum, slová so záporovou časticou *ne-*, ak nemajú príslušný kladný tvar (typ *nenávidieť*). Okrem základnej podoby heslového slova sa uvádzajú aj jeho hláskové varianty, slovnodruhovú charakteristiku a pôvod (pri nedomáciach slovách

porov. vyššie). Pri heslových slovách regionálnej povahy sa uvádza areál ich výskytu, pri slovesách ich väzba a pri zložitej významovej štruktúre a viacvýznamových spojeniach sa jednotlivé významy postupne označujú malými písmenami. Materiálovú časť heslovej state tvoria doklady zoradené do chronologickej postupnosti. Po exemplifikačnej časti sú v heslovej stati označené lexikalizované a frazeologické spojenia, osobitnou značkou sa odkazuje na výskyt heslového slova vo vlastných menách.

Jednotlivé základné významy a ich odtienky sú spracované na základe precízneho štúdia a spracovania východiskových textov z predpisovného obdobia. Významové špecifiká heslového slova možno charakterizovať napr. na heslovom slove *hrdlo* [h/a/r-, her-, hri-/ (s. 144): 1. vnútorná časť krku, hltan, hrtan: *guttur: hrdlo (wodka na wymywanj hrdla, 1648)*, v prenesenom význame sa toto slovo vyskytuje v spojeniach s významom dostať sa do moci niekoho (*w hrdlo tohto sseredneho diabla upadneme, 1631*), prestať hovoriť (*tomu yazyk w hrdle uschol, 1641–57*), nútiť luhať (*lož my tysneš do hrdla, 1686*), pekelná priepasť (*mňa z pekelného hrdla wywédel, 18. stor.*), nehanebne, veľmi hlasno (*celim hrdlom wikrikuge, 1758*), jednomyseľne, jednohlasne (*mňa jedním všecci hrdlem za strážca ustanovili, 1785*), vyhovieť niekomu, uspokojiť ho (*zapchat' hrdlo: každemu musíme hrdlo zatkat, 1690*), vo veľkom množstve (expr. "pchať do hrdla": *to gim do hrdla seno czpal a tim wiplaczal, 1704*), márne úsilie (*treba si hrdlo otrhnye, nyist nyebudye maty, 1722*), brať všetko nasilu (*gim ostatni kusek chleba z hrdla wibira, 1744*); 2. vonkajšia alebo predná časť krku (*obrucz zlatu, czo na krku nosym, 1564*); v prenesenom význame v spojeniach vynaložiť niečo na ozdoby, parádu (*wsseczko na hrdlo, na ssaty winalozit, 1798*), dobre si zapamätať (*powes sobe tato slowa na hrdlo, 18. stor.*), na seba (*nesstestj na swe hrdlo pritahugeme, na hrdlo (padagicze na hrdlo Pawlowo, 1730)*), mať povinnosť (po)starat' sa o niekoho (*že mu sestri na hrdlo prišli, 1792*), vystavovať sa nebezpečenstvu smrti, zakladať si osídlo na hrdlo (*lide nekdy sobe osydlo z lakomstwj na hrdlo zakladaj, 18. stor.*), usmrtiť niekoho, podrezať niekomu hrdlo (*aby cysare zabyl a gemu hrdlo podrezal, 1641–57*); 3. čo sa podobá krku (*do sklenice z ustkym hrdlem, 17. stor.*), vchod (*naprawenj hrdla piwničneho, 1738*), ústie rieky (*Nilussové do mora bežje hrdlo, 1763*), nátrubok (*herlo nejaké pisčalki, 1779*); 4. život (*my susedy y chrydlom (!) zan stogyme, 1573*).

Súčasťou heslovej state *hrdlo* je aj adjektívum *hrdelný* vo význame 1. ktorý je v hrdle (*krytce hrdeľny, žaby aneb hrdeľny hlyzy, 17. stor., tonsillae, hrdeľné mandle*); 2. ktorý sa dáva na hrdlo, na krk (*z zlatých retážek hrdeľných, 1757; hrdeľny klada, 1763* = mučiaci nástroj); 3. týkajúci sa straty hrdla, odsúdenia na smrť (*hrdeľny wezen, 1699*), resp. odsúdenec na smrť (*gako hrdeľneho bezbožneho lotra do zalara hq wlozili, 1783*), v prenesenom význame aj zasluhujúci si trest večnej smrti (*o človeče hrissny, ti sy hrdeľny dlžnik bosky, 18. stor.*). Záver heslovej state tvorí adverbium *hrdeľne* vo význame "na smrť" (*weznuw, ktorí by hrdeľne nesedely, 1675*).

Pri spracúvaní hesiel venoval autorský kolektív veľkú pozornosť aj otázkam polysémie, homonymie a hláskovým variantom. Ťažiskom lexikografického spracovania predpisovnej pramennej základne však okrem slovnodruhovej a gramatickej

charakteristiky bola aj problematika vymedzenia slovného významu, jeho výklad a poradie významov. Aj v tomto prípade sa autori heslových statí opierali o vlastné bohaté skúsenosti a prejavili erudíciu v oblasti historickej lexikografie. Ako príklad možno uviesť heslové slovo *byť* (s. 168), pri ktorom sa v rámci štyroch základných významových okruhov (1. existovať, vyskytovať sa v čase alebo priestore, trvať; 2. v spojení s infinitívom vo význame vetnej príslovky; 3. ako sponové sloveso a 4. ako samostatná morféma v zložených slovesných tvaroch) uvádza 34 osobitných významov, v ktorých sa toto heslové slovo vyskytlo v predpisovnom období.

Prvý zväzok HSSJ svedčí o vypracovanom metodologickom postupe pri spracúvaní historického pramenného materiálu. Náročnosť takejto práce možno pochopiť len pri serióznom zvládnutí problémov vyplývajúcich z povahy predpisovných textov. Keďže HSSJ nie je určený len jazykovedcom, resp. filológom, ale aj historikom, archivárom, etnografom, každý z nich bude nachádzať v tomto diele iné hodnoty. Každý z používateľov tohto lexikografického diela bude mať možnosť overiť si jeho silné stránky, resp. odhaliť jeho prípadné nedostatky. V našej lexikografickej tradícii je už takmer pravidlom, že každé väčšie slovníkové dielo vyvolá diskusiu či polemiku. Pri HSSJ nemožno – a ani ju nechceme – vylúčiť. Želáme si len, aby bola v medziach vedeckého nazerania na problémy historickej lexikografie. HSSJ je dielom, ktoré našej jazykovede a celej kultúre dlho chýbalo. Museli sme naň dlho čakať a klopiť zrak pred okolitými slovanskými i neslovanskými krajinami, ktoré obdobné svedectvá o vývine svojich jazykov už dávnejšie majú. O to úprimnejšie možno privítať vydanie prvého zväzku HSSJ, o ktorom pravdepodobne napíšu svoje názory viacerí teoretici i praktickí používatelia a ktorého hodnotu v dobrom zmysle preverí čas. Našej jazykovede, kultúre i národu však pribudlo dielo nadnárodného významu, ktoré prispeje k hlbšiemu poznaniu historickej pravdy o našom jazyku a národe.

P. Žigo

Concordia Press, Concordia press či Concordiapress? – V Bratislave sa Západoslovenské tlačiarne rozčlenili na viac samostatných podnikov, pričom nastali aj isté zmeny v ich názvoch. Závod na Duklianskej ulici sa teraz nazýva Bratislavské tlačiarne, čo je nový názov tohto závodu. Kníhtlačiareň Svornosť bola pôvodne samostatným podnikom s týmto názvom, potom bola súčasťou Západoslovenských tlačiarň, pričom aj v čase tejto existencie popri názve Západoslovenské tlačiarne ako "strešnom" názve používala aj svoj pôvodný názov Svornosť, teraz je zase samostatným podnikom s týmto názvom. Časť Západoslovenských tlačiarň tiež dostala po osamostatnení sa nový názov. Tento názov sa pritom nepoužíva jednotne. V tiráži novín, časopisov a iných produktov, ktoré vychádzajú z jednotlivých závodov tohto podniku, najčastejšie čítame názov *Concordia Press*. Veľku iba zriedkavo sa stretávame s podobou *Concordia press*. Rovnako zriedkavo, a to iba v najnovšom čase, sa stretávame s podobou *Concordiapress*. Ako vidíme, používajú sa jednak dvojslovné názvy *Concordia Press* a *Concordia press*, jednak jednoslovná podoba *Concordiapress*. Používanie troch podôb jedného názvu nepokladáme za vhodné a únosné. Nazdávame sa, že by sa mala používať iba jedna podoba názvu tohto podniku, ktorý je svojimi výrobkami u nás čoraz viac známy.

Pri posudzovaní otázky, či máme používať podobu *Concordia Press*, *Concordia press* a či *Concordiapress*, musíme vyjsť z charakteru tohto názvu. Ide o vlastné meno, ktoré podľa určenia Pravidiel z r. 1991, s. 71 užšie patrí do kategórie názvov podnikov a závodov (štátnych, národných, účastinných, odborných, družstevných a i.). Ide pritom o názov cudzieho pôvodu, a to v tom zmysle, že je utvorený zo slov cudzieho pôvodu (zo slova *concordia*, ktoré je latinského pôvodu, a zo slova *press*, ktoré je anglického pôvodu).

V prípade používania podôb *Concordia Press* a *Concordia press* ide, ako sme už uviedli, o používanie dvojslovných podôb, medzi ktorými je iba pravopisný rozdiel, totiž rozdiel v písaní veľkého alebo malého písmena na začiatku druhého slova ako súčasti tohto názvu. Vo viacslovných vlastných menách, ku ktorým patrí aj názov *Concordia Press* alebo *Concordia press*, sa veľké písmená píšu podľa viacerých zásad. Podľa prvej zásady vo viacslovnom pomenovaní, ktoré sa stáva vlastným menom len ako celok, píšeme s veľkým písmenom iba prvé slovo, napr. *Nový rok*. Podľa druhej zásady vlastné meno, ktoré je súčasťou viacslovného vlastného mena, si ponecháva veľké písmeno na ktoromkoľvek mieste názvu, napr. *Južná Amerika* (názov *Amerika* ako súčasť názvu *Južná Amerika*). Podľa tretej zásady v názvoch miest a obcí píšeme s veľkým začiatočným písmenom všetky plnovýznamové slová, napr. *Nové Mesto nad Váhom*. Podľa štvrtej zásady v cudzích názvoch píšeme podľa zaužívaného pôvodného pravopisu všetky plnovýznamové slová s veľkými začiatočnými písmenami (zachovávame pôvodné písanie), aj keď nejde o názvy miest a obcí, napr. *Rio Grande*, *Slavica Slovaca*. Piata poučka sa týka písania veľkých písmen

vo zdvojených vlastných menách literárnych diel. Čo sa týka názvu *Concordia Press*, *Concordia press* alebo *Concordiapress*, resp. iba podôb *Concordia Press* a *Concordia press* ako viacslovných pomenovaní, do úvahy prichádza iba aplikácia niektorých z týchto poučiek.

Či už ide o podobu *Concordia Press* alebo *Concordia press*, ide o dvojslovný názov, ktorý sa vlastným menom stáva ako celok, pretože slovo *press* nepredstavuje osobitné vlastné meno. Ak vychádzame z prvej a druhej poučky Pravidiel slovenského pravopisu o písaní veľkých písmen vo viacslovných vlastných menách, dostávame podobu *Concordia press*, ktorá, ako sme sa zmienili, sa používa iba veľmi zriedkavo. Z ďalších poučiek Pravidiel sa nášho prípadu týka iba tretia poučka o písaní cudzích názvov. Tejto poučke zodpovedá písanie *Concordia Press* s veľkými písmenami na začiatku prvého aj druhého slova (s touto podobou sa zatiaľ stretávame najčastejšie). Ide o rovnaké písanie, aké sa uplatňuje aj v názvoch *Associated Press*, *United Press* (Pravidlá slovenského pravopisu, 1991, s. 36), ktoré sú cudzími názvami v plnom zmysle slova (sú to anglické názvy, pričom ide o pomenovania tlačových agentúr USA, teda podnikov mimo nášho územia). Z dvojice podôb *Concordia Press* a *Concordia press* by sme podľa toho, ak vychádzame z poučiek Pravidiel o písaní veľkých písmen vo viacslovných názvoch, mali používať podobu *Concordia Press*.

Zmienili sme sa aj o používaní tretej podoby, a to jednoslovnej podoby *Concordiapress*. V tomto prípade ide o vznik zloženého slova, ktorého druhou časťou je slovo *press*. Slovo *press* je už súčasťou názvov niektorých podnikov, ktoré najnovšie vznikli na Slovensku, napr. *Apollopress*, *Slovakopress* (býv. *Apollopress*), *Neopress*, *Tatrapress*. Slovo *press* sa niekedy stáva aj prvou časťou zložených slov, napr. *press-foyer*, *presscentrum*. Tieto prípady hovoria v prospech používania jednoslovnej podoby *Concordiapress*. V prospech tejto podoby hovorí aj používanie jednoslovného názvu *Danubiaprint* ako pomenovania tlačiarenského kombinátu na Slovensku (bývalá Pravda), ktoré vo svojej druhej časti obsahuje podobne ako názvy *Apollopress*, *Slovakopress* atď. slovo anglického pôvodu, v tomto prípade slovo *print*. Na základe toho odporúčame, aby sa z podôb *Concordia Press*, *Concordia press* a *Concordiapress* dala prednosť jednoslovnej podobe *Concordiapress*. Pri používaní tejto podoby odpadajú pravopisné problémy, ktoré sa vyskytujú pri používaní dvojslovných podôb *Concordia Press* a *Concordia press*, podoba *Concordiapress* je jednoznačná.

L. Dvonč